ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด

ของ

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ภาค ๑

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาเสวกตรี พระยาฐนัยสนิท (อุ่น ไชยาคำ)

วันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๐

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

คำนำ

พระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ตีพิมพ์ในสมุดนี้ รวบรวมจากสำเนาลายพระหัตถ์ที่ทรงโต้ตอบกับสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์บ้าง กับพระยาอนุมานราชธนบ้าง กับบุคคลอื่น ๆ ที่สนใจในวิชาโบราณคดี มีสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ วัดพระศรีมหาธาตุ เป็นต้นบ้าง ลายพระหัตถ์โต้ตอบนี้ หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงรวบรวมไว้เป็นชุด ๆ โดยฉะเพาะที่ทรงมีไปมากับสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๖ ทรงรวมไว้เป็นชุดหนึ่ง ให้ชื่อว่า "สาส์นสมเด็จ" ได้เลือกคัดมาตีพิมพ์ในฉะบับนี้ฉะเพาะบางเรื่อง รวมเรียกว่า "ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ภาคที่ ๑" มี ๖ เรื่องด้วยกัน คือ

๑. วินิจฉัยพระยศเจ้านายที่เรียกว่า "กรมสมเด็จ" หรือ "สมเด็จกรม" เหตุที่จะทรงวินิจฉัยเรื่องนี้เนื่องด้วยสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตรัสถามถึงคำที่ใช้ ๒ อย่างนั้น ว่าหมายความต่างกันอย่างไร ทรงพิจารณาแล้ววินิจฉัยถวายไป

๒. วินิจฉัยเรื่องพระเจดีย์ ๓ องค์ เหตุที่จะทรงวินิจฉัยเรื่องนี้ก็เนื่องด้วยสมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ตรัสถามไปเช่นเดียวกัน

๓. วินิจฉัยเรื่องลายแทง เรื่องนี้เกิดขึ้นด้วยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ กรมศิลปากรได้รับหนังสือสมุดไทยจากกรมเลขาธิการคณะ

รัฐมนตรีเป็นจำนวนราว ๓,๐๐๐ เล่ม มาเก็บรักษาไว้ในหอสมุดแห่งชาติ และได้ทำบัญชีรายชื่อหนังสืออย่างคร่าว ๆ แบบ "บัญชีเดินทุ่ง" ส่งไปถวายฉะบับหนึ่ง ทอดพระเนตรเห็นในบัญชีนั้น มีหนังสือเรื่องหนึ่งเรียกว่า "ตำราลายแทง" รวมอยู่ด้วย ทรงข้องพระทัยในหนังสือฉะบับนี้ จึงมีรับสั่งให้ส่งไปถวาย ครั้นทอดพระเนตรแล้ว ประทานวินิจฉัยมาทางพระยาอนุมานราชธน พร้อมกับส่งต้นฉะบับหนังสือคืนมา ยังเก็บรักษาอยู่ในหอสมุดแห่งชาติจนบัดนี้

๔. วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ เรื่องนี้ทรงโต้ตอบกับสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ วัดพระศรีมหาธาตุ

๕. เรื่องเครื่องม้าอะแซหวุ่นกี้ เรื่องนี้เกิดขึ้นด้วยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ รัฐบาลดำริจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ราชูปโภคขึ้น ณ ศาลาสหทัยสมาคม ในพระบรมมหาราชวัง เรียกว่า "ราชพิพิธภัณฑ์" พระยาอนุมานราชธน ซึ่งเป็นผู้หนึ่งในคณะกรรมการดำเนินงาน ได้พบเครื่องม้าทองคำชุดหนึ่ง สอบถามเจ้าหน้าที่ได้ความว่าเป็นเครื่องม้าชุดที่อะแซหวุ่นกี้ถวายพระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระยาอนุมานราชธนมีความสงสัย เพราะลวดลายลางแห่งเป็นมังกรอย่างดี ๆ จึงมีหนังสือไปทูลถาม ก็ทรงอธิบายประทานมา

๖. เรื่องสร้างพระบรมรูปทรงม้า นี่ก็เป็นเรื่องเก่าที่หาตัวผู้ทราบเรื่องราวดีไม่ใคร่จะได้ และมักถูกสอบถามเนือง ๆ ทั้งส่วนตัวและทางราชการ พระยาอนุมานราชธนจึงทูลถามไป ก็ตรัสเล่าถึงมูลเหตุแห่งการสร้างพระบรมรูปทรงม้าประทานมา

เมื่อนายจิตตะเสน ไชยาคำ เป็นผู้แทนเจ้าภาพมาขอเรื่องพระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพื่อพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกตรี พระยาภูวนัยสนิท (อุ่น ไชยาคำ) ผู้บิดา กรมศิลปากรจึงแนะให้ไปทูลขอหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล ก็ทรงพระเมตตาประทานต้นฉะบับพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ดนี้ให้มามอบกรมศิลปากรช่วยจัดการพิมพ์ให้ ทั้งนี้เป็นพระคุณอย่างสูงทั้งแก่เจ้าภาพและแก่กรมศิลปากร จึงขอขอบพระคุณเป็นอย่างยิ่งไว้ ณ ที่นี้ด้วย

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ซึ่ง ม.ร.ว. ทิพ ภูวนัยสนิท และ บุตรธิดา บำเพ็ญ เพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่มหาเสวกตรี พระยาภูวนัยสนิท (อุ่น ไชยาคำ) ด้วยความกตัญญูกตเวที และที่ได้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้ให้แพร่หลาย ขอบุญกุศลทั้งปวงนั้นจงเป็นประโยคสมบัติให้ยังเกิดอิฐคุณวิบุลยผลแก่ผู้ล่วงลับไปตามสมควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพทุกประการ เทอญ

กรมศิลปากร

๑๐ มีนาคม ๒๔๙๐

ชาตะ ๒๔๒๘ มรณะ ๒๔๘๙

ประวัติย่อ

มหาเสวกตรี พระยาภูวนัยสนิท (อุ่น ไชยาคำ) เกิดวันที่ ๑๖ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๒๘ ตรงกับวันพุธ ขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๑๐ ปีระกา เป็นบุตรพระยาเพ็ชร์ปาณี (เอม) และคุณหญิงแข

ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้เล่าเรียน ณ สำนักโรงเรียน มหามงกุฎราชวิทยาลัย จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๒

ใน พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระอิศริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร

ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นมหาดเล็กห้องพระบรรทม

ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นหัวหน้ามหาดเล็กห้องพระบรรทม

พ.ศ. ๒๔๕๓ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ได้เข้ารับราชการในกรมมหาดเล็กในฐานะมหาดเล็กข้าหลวงเดิมแต่นั้นมา

ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็น นายสุจินดา หุ้มแพร มหาดเล็ก

ใน พ.ศ. ๒๔๕๓ รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็นพระราชโกษา และยังคงได้รับพระราชทานเงินเดือนสำหรับมหาดเล็กห้องพระบรรทมเป็นพิเศษ

ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นปลัดกรมทะเบียนกระทรวงวัง

ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นเจ้ากรมทะเบียนกระทรวงวัง

ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็น พระราชโกษา

ใน พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นผู้ช่วยนายทะเบียนใหญ่ในพระราชสำนักและเป็นเสือป่า ยศนายกองโท กรมราบหลวงรักษาพระองค์

ใน พ.ศ. ๒๔๖๔ เป็นนายทะเบียนใหญ่ในพระราชสำนัก

ใน พ.ศ. ๒๔๖๔ รับพระทานยศเป็นมหาเสวกตรี

ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นองค์มนตรี

ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็น พระยาบำเรอภักดิ์ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๖๐๐ บาท

ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้ตัดทอนงบประมาณโดยยุบเลิกตำแหน่งจึงออกจากราชการรับพระราชทานเบี้ยบำนาญ

ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็น พระยาภูวนัยสนิท

เครื่องราชอิศริยาภรณ์ และสิ่งของที่ได้รับพระราชทาน

๒๔๔๗ เหรียญราชการในพระองค์

๒๔๔๙ ซองบุหรี่เงินลงยาจารึกอักษรพระนาม "วชิราวุธ"

๒๔๕๐ สมุดพกติดอักษรพระนาม "วชิราวุธ" เงิน

๒๔๕๐ ดุมทองลงยาตรารัศมีเพ็ชร์

๒๔๕๐ พระรูปทรงเครื่องพลเรือน จารึกลายพระหัตถ์ "วชิราวุธ" ให้อุ่นไว้เป็นที่ระฦกในการเที่ยวเมืองเหนือ และได้รับใช้ใกล้ชิดตลอดมา"

๒๔๕๐ หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองเหนือ พระร่วง จารึกลายพระหัตถ์ "วชิราวุธ" ให้อุ่น (วรัญญู) ไว้เป็นที่ระฦก ที่ได้ไปเที่ยวด้วยกัน"

๒๔๕๑ เหรียญรัชมังคลาภิเศก

๒๔๕๑ ดุมทองลงยา "วชิราวุธ"

๒๔๕๑ เข็มอักษรพระนาม "ม.ว." ลงยาติดสายนาฬิกา

๒๔๕๑ พระรูปทรงเครื่องนายพล "วชิราวุธ" ให้อุ่น"

๒๔๕๒ ตะกรุดทองคำ

๒๔๕๒ เข็มอักษรพระนาม "ม. ว." ลงยาชั้น ๒

๒๔๕๒ เสมาทองคำลงยา "ม. ว."

๒๔๕๒ หนังสือประพาศหัวเมืองปักษ์ใต้จารึกลายพระหัตถ์ "วชิราวุธ" ให้อุ่นไว้เป็นที่ระฦกในการที่ไปด้วยกัน"

๒๔๕๓ เส้นพระเกษา เข็มอักษรพระบรมนามาภิธัย ว.ป.ร. ชั้น ๓

๒๔๕๓ ซองบุหรี่ทองคำลงยาจารึกพระบรมนามาภิธัย

๒๔๕๓ พระบรมรูปทรงเครื่องทหารมหาดเล็ก จารึกลายพระราชหัตถ์เลขา "วชิราวุธ" ให้อุ่นเป็นเครื่องหมายความพอใจในการงานที่ได้กระทำมา พอจะเป็นที่ไว้ใจได้ในการหลายอย่าง"

๒๔๕๓ ดุมทองลงยาพระบรมนามาภิธัย ว.ป.ร.

๒๔๕๓ กลักไม้ขีดไฟเงินจารึกพระบรมนามาภิธัย

๒๔๕๓ เหรียญรัตนาภรณ์ ว.ป.ร. ชั้น ๔

๒๔๕๓ เบ็ญจมาภรณ์มงกุฎ

๒๔๕๓ เข็มอักษรพระบรมนามาภิธัย ว.ป.ร. ทองลงยา ชั้นที่ ๒

๒๔๕๓ เข็มอักษรพระนาม "ม.ว." ฝังเพ็ชร์ชั้นที่ ๑

๒๔๕๓ เสมาทองคำลงยาชั้น ๓

๒๔๕๓ หนังสือพระราชพิธีบรมราชาภิเศก จารึกลายพระราชหัตถ์เลขา "วชิราวุธ" ให้สุจินดา (อุ่น)"

๒๔๕๓ เหรียญราชรุจิยา

๒๔๕๔ เข็มข้าหลวงเดิม

๒๔๕๔ ตรารัตนวราภรณ์

๒๔๕๔ เบ็ญจมาภรณ์ช้างเผือก

๒๔๕๔ เข็มไอยราพต

๒๔๕๕ ตราวชิรมาลา

๒๔๕๕ จตุรถาภรณ์ช้างเผือก

๒๔๕๖ รับพระราชทานนามสกุลว่า "ไชยาคำ"

๒๔๕๖ ตริตาภรณ์มงกุฎสยาม

๒๔๕๖ เหรียญรัตนาภรณ์ ว.ป.ร. ชั้น ๓

๒๔๕๙ เข็มอักษรพระบรมนามาภิธัยย่อ ว.ป.ร. พระมหามงกุฎกรอบกนกเงิน

๒๔๕๙ ตริตาภรณ์ช้างเผือก

๒๔๖๒ ตราวัลลภาภรณ์

๒๔๖๔ ทุติยจุลจอมเกล้า

๒๔๖๖ ทวิติยาภรณ์มงกุฎสยาม

๒๕/๑๑/๒๔๖๘ เหรียญบรมราชาภิเศกทองรัชชกาลที่ ๗

พระยาภูวนัยสนิท (อุ่น) ได้สมรสกับ ม.ร.ว. ทิพย์ สุประดิษฐ ใน หม่อมเจ้า สถิตเสถียร และหม่อมเลื่อม มารดา เมื่อวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๔๙ โดยได้รับพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมรัชชกาลที่ ๖ (เมื่อครั้งยังดำรงพระราชอิศริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ทรงจัดพระราชทาน) และในโอกาสต่อมา ม.ร.ว. ทิพย์ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ฝ่ายในชั้นที่ ๓ ตติยจุลจอมเกล้า มีบุตรและธิดารวม ๓ คน

๑. บุตร์ ชื่อ ขจิต

๒. บุตร์ ชื่อ จิตตะเสน

๓. ธิดา ชื่อ นางกฤษณา พงศ์ไพบูลย์

พระยาภูวนัยสนิท (อุ่น) ได้ป่วยเป็นโรค รูมาติซั่ม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๕ อาการคงดีบ้างทรุดบ้าง เป็นลำดับมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๙ อาการของโรคทวีรุนแรงขึ้น และมีโรคอื่นแซกแทรง

ได้ถึงแก่กรรมเมื่อ วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๘๙ คำนวนอายุได้ ๖๑ ปี และพระราชทานเพลิงศพ ณ วัดมกุฎกษัตริยาราม วันที่ ๒๕ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๙๐

วินิจฉัยพระยศเจ้านายที่เรียกว่า
"กรมสมเด็จ" หรือ "สมเด็จกรม"

จะต้องตั้งต้นด้วยวินิจฉัยคำที่ว่า "สมเด็จ" คำว่า "เจ้าฟ้า" และคำว่า "กรม" ๓ คำนี้ก่อน คำทั้ง ๓ นี้มีหลักฐานพอจะชี้ได้ว่าเกิดแต่แหล่งต่างกัน ไทยเราเอามาใช้เป็นยศเจ้านายในสมัยต่างกัน.

คำว่า "สมเด็จ" ดูใช้ในที่หมายความว่า "เป็นอย่างยอด" ใช้ประกอบกับยศบุคคลชั้นสูงสุดหลายชะนิด เช่นว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระชนนี สมเด็จพระอัครมเหษี สมเด็จพระเจ้าพี่นาง (และน้องนาง) เธอ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จเจ้าพระยา และสมเด็จพระราชาคณะ ล้วนหมายความว่าเป็นยอดในบุคคลชะนิดนั้น คำ "สมเด็จ" มิใช่ภาษาไทย และไม่ปรากฏว่าไทยพวกอื่นใช้ นอกจากไทยกรุงศรีอยุธยา จึงสันนิษฐานว่าได้คำสมเด็จมาจากเขมร ปรากฏใช้นำหน้าพระนามพระเจ้าแผ่นดินในกฎหมายมาตั้งแต่รัชชกาลพระเจ้าอู่ทอง

คำว่า "เจ้าฟ้า" ความหมายว่า "เทวดาจุติลงมาเกิด" เป็นคำภาษาไทย และชนชาติไทยใช้มาตั้งแต่ยังอยู่บ้านเมืองเดิมอันอยู่ในแดนจีนบัดนี้ เดิมเรียกแต่เจ้าครองเมืองว่า "เจ้าฟ้า" เมื่อพวกไทยใหญ่อพยบไปตั้งบ้านเมืองต่อแผ่นดินพะม่าก็เรียกเจ้าครองเมืองของตนว่า "เจ้าฟ้า" เมื่อตกเป็นประเทศราชขึ้นพะม่า ๆ ก็เรียกว่า

"เจ้าฟ้า" สืบมาอย่างเดิม แต่ประหลาดอยู่ที่พวกไทยน้อยซึ่งลงมาตั้งบ้านเมืองต่างอาณาเขตต์ เช่น ประเทศลานช้างก็ดี ลานนาก็ดี กรุงสุโขทัยก็ดี กรุงศรีอยุธยาก็ดี ไม่ใช้คำเจ้าฟ้ามาแต่เดิมเหมือนพวกไทยใหญ่ อาณาเขตต์ไทยน้อยพวกอื่นจะยกไว้ กล่าวแต่ฉะเพาะกรุงศรีอยุธยา แต่เดิมมาเช่นในกฎหมายมนเทียรบาลเป็นต้น ก็หามียศเจ้าฟ้าปรากฏไม่ แรกปรากฏไปพบในหนังสือพงศาวดารพะม่า ว่าพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตั้งพระมหาธรรมราชาซึ่งครองเมืองพิษณุโลก (พระชนกของสมเด็จพระนเรศวร) เมื่อยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาวดี ให้เป็น "เจ้าฟ้าสองแคว" (สองแควเป็นชื่อเดิมของเมืองพิษณุโลก) อย่างเดียวกับเจ้าฟ้าประเทศราชไทยใหญ่ เป็นแรกที่จะใช้ยศ "เจ้าฟ้า" ในไทยกรุงศรีอยุธยา ข้อนี้มีหลักฐานทางฝ่ายไทยรับรองอยู่ในกฎหมายลักษณะกบฏศึกบท ๑ ซึ่งสมเด็จพระเอกาทศรถทรงตั้ง ในบานแพนกเรียกพระนามสมเด็จพระนเรศวรมหาราชว่า "สมเด็จบรมบาทบงกชลักษณ อัครบุริโสดมบรมหน่อนรา เจ้าฟ้านเรศ เชษฐาธิบดี" ดังนี้ คงเป็นเพราะเคยมีคำ "เจ้าฟ้า" อยู่ในพระสุพรรณบัฏ ตามสร้อยพระนามสมเด็จพระบรมชนกนาถ และยังปรากฏต่อไปอีกอย่างหนึ่งว่าสมเด็จพระเอกาทศรถทรงเลิกคำเจ้าฟ้าไม่ใช้ในสร้อยพระนามพระเจ้าแผ่นดินต่อมา เอาคำเจ้าฟ้าลดลงมาใช้เป็นยศเจ้านายชั้นสูง ด้วยทรงตั้งพระราชโอรสผู้จะรับรัชชทายาทให้เป็นเจ้าฟ้า ทรงพระนามว่า "เจ้าฟ้า

สุทัศน์" เป็นพระองค์แรก แต่นั้นคำเจ้าฟ้าก็ใช้เป็นยศของพระเจ้าลูกเธอที่พระมารดาเป็นเจ้า ถ้าเป็นลูกพระมเหษีเรียกว่า "สมเด็จเจ้าฟ้า" ถ้ามิใช่ลูกพระมเหษีเรียกแต่ว่า "เจ้าฟ้า" และขยายต่อลงไปอีกชั้นหนึ่งถึงหลานเธอที่พระบิดามารดาเป็นเจ้าฟ้าด้วยกันทั้งสองฝ่ายก็เป็นเจ้าฟ้า

คำว่า "กรม" นั้น เป็นแต่ชื่อสังกัดคนพวกหนึ่ง ซึ่งจัดเป็นพนักงานทำราชการอย่างใดอย่างหนึ่ง มีชื่อกรมต่าง ๆ ปรากฏอยู่ในกฎหมายทำเนียบศักดินาเป็นอันมาก ถ้าสังเกตในทำเนียบนั้นจะเห็นได้ว่าชื่อกรมกับชื่อเจ้ากรมต่างกัน ยกตัวอย่างดังเช่นกรมชื่อ "สรรพากรนอก" เจ้ากรมชื่อ "หลวงอินทรมนตรี" ดังนี้ ถึงตัวเจ้ากรมจะได้เลื่อนยศเป็นพระหรือเป็นพระยา ชื่อกรมก็คงเรียกว่ากรมสรรพากร อยู่เป็นนิจ

การตั้งกรมเจ้านายแรกเกิดขึ้นเมื่อรัชชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มูลเหตุที่จะตั้งกรมพบในหนังสือฝรั่งแต่งในสมัยนั้นเรื่อง ๑ (จะเรียกว่าเรื่องอะไรเวลาที่เขียนนี้นึกไม่ออก) กล่าวว่าเมื่อพระอัครมเหษีของสมเด็จพระนารายณ์ทิวงคต โปรดให้แบ่งพวกข้าคนของพระอัครมเหษีเป็น ๒ ภาค พระราชทานสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ (เจ้าฟ้าศรีสุพรรณ) ภาค ๑ พระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ (เจ้าฟ้าหญิงสุดาวดี) ภาค ๑ พิเคราะห์ดูสมกับความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าสมเด็จพระนารายณ์ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าน้อง

นางเธอเป็นกรมหลวงโยธาทิพ และทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเป็นกรมหลวงโยธาเทพ แต่พึงเห็นได้ว่ากรมทั้ง ๒ นี้ไม่มีชื่อกรมเช่นว่ากรมสรรพากร มีแต่ชื่อเจ้ากรม คือหลวงโยธาทิพและหลวงโยธาเทพ เช่นชื่อหลวงอินทรมนตรีเจ้ากรมสรรพากร เพราะกรมทั้ง ๒ เป็น "ขอเฝ้า" สำหรับเจ้านาย ๒ พระองค์ทรงใช้สอยชั่วพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์เจ้านายเมื่อใด กรมนั้นก็เลิก คือเป็นกรมที่มีชั่วคราว มิใช่กรมประจำราชการ อันนี้เป็นมูลเหตุที่เรียกชื่อเจ้ากรมเป็นชื่อกรมด้วย เพราะไม่มีชื่ออื่นจะเรียกกรมทั้ง ๒ นั้น แล้วเลยออกนามกรมเรียกเจ้านายผู้เป็นเจ้าของกรมว่า "เจ้าฟ้า (ของ) กรมหลวงโยธาทิพ" และ "เจ้าฟ้า (ของ) กรมหลวงโยธาเทพ" เป็นการเฉลิมพระยศว่าวิเศษกว่าเจ้านายที่ไม่มีกรม เช่นเจ้าฟ้าอภัยทสเป็นต้น มูลเดิมของการตั้งกรมเจ้านายมีมาอย่างนี้ หาได้ตั้งนามกรมเป็นพระนามของเจ้านายไม่

กรมเจ้านายชั้นแรกในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีแต่ "กรมหลวง" ต่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระเพทราชามี "กรมพระ" กับ "กรมขุน" เพิ่มขึ้น ถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศมี "กรมหมื่น" เพิ่มขึ้น กรมของเจ้านายจึงยุติเป็น ๔ ชั้น

กรมพระ สำหรับแต่ พระมหาอุปราช กรมพระราชวังหลัง และสมเด็จพระชนนีพันปีหลวง

กรมหลวง สำหรับ พระมเหสี พระบัณฑูรน้อย สมเด็จพระเจ้าน้องเธอ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ

กรมขุน สำหรับ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ

กรมหมื่น สำหรับพระองค์เจ้าลูกเธอ และเจ้าพระญาติตั้งเป็นพิเศษ

แบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยามีมาดังนี้

ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร เมื่อประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงตั้งยศศักดิ์เจ้านายอนุโลมตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา เป็นแต่แก้ไขบ้างตามพฤติการ จะว่าแต่พระยศชั้นกรมพระ อันเป็นท้องเรื่องวินิจฉัยนี้

๑) ชั้นกรมพระ ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ตรงตามแบบเดิมแต่ครั้งนั้นไม่มีองค์สมเด็จพระชนนี และตามแบบเดิมก็ไม่เคยมีสมเด็จพระเจ้าพี่นาง จึงทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ๒ พระองค์เป็นกรมพระ เทียบเสมอศักดิ์สมเด็จกรมพระเทพามาตย์พระราชชนนีตามตำรา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระเทพสุดาวดี พระองค์ ๑ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ พระองค์ ๑ เรียกโดยย่อว่า สมเด็จกรมพระเทพ-สุดาวดี และสมเด็จกรมพระศรีสุดารักษ์ คำสมเด็จหมายความว่าเป็นเจ้าฟ้า มิได้เกี่ยวกับนามกรม

มีความในหนังสือพงศาวดารรัชชกาลที่ ๑ แห่งหนึ่งว่า เมื่อศึกพะม่าครั้งปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ "พระยาเทพสุดาวดี" เจ้ากรมของสมเด็จพระพี่นางพระองค์ใหญ่ เป็นผู้เชิญพระกระแสรับสั่งขึ้นไปเร่งกรมพระราชวังหลัง ซึ่งเป็นพระโอรสของสมเด็จพระพี่นางพระองค์นั้น ให้รีบตีทัพพะม่าที่ยกเข้ามาในมณฑลนครสวรรค์ ชื่อพระยาเทพสุดาวดี ที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารนั้นเป็นมูลเหตุที่พาให้คนภายหลังเข้าใจไปว่า สมเด็จพระพี่นางพระองค์ใหญ่เป็นกรมชั้นสูงกว่าสมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อย เพราะเจ้ากรมเป็นพระยา ถึงเกิดเรียกพระนามกันในสมัยนี้ว่า "สมเด็จกรมพระยาเทพสุดาวดี" เป็นการเข้าใจผิด เพราะในรัชชกาลที่ ๑ และรัชชกาลอื่นต่อมาจนตลอดรัชชกาลที่ ๓ พระยศเจ้านายต่างกรม "กรมพระ" ยังเป็นชั้นสูงสุดเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ที่เจ้ากรมเป็นพระยาเป็นส่วนตัวบุคคลต่างหาก เช่นว่านาย "ก" ผู้เป็นที่พระเทพสุดาวดีเจ้ากรมมีความชอบพิเศษ อาจจะโปรดให้เลื่อนยศเป็นพระยา แต่เมื่อสิ้นตัวนาย "ก" แล้วนาย "ข" ได้เป็นเจ้ากรมก็ต้องเป็นพระเทพสุดาวดี การที่เจ้ากรมได้เป็นพระยาหาได้เลื่อนชั้นกรมด้วยไม่ ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือราชการแต่ก่อนเรียกพระนามว่า "สมเด็จกรมพระ" พระยศเสมอกันทั้ง ๒ พระองค์

การตั้งกรมเจ้านายในรัชชกาลที่ ๑ ผิดกับครั้งกรุงศรีอยุธยาอย่าง ๑ ที่ไม่ได้ทรงตั้งพระมเหษีเป็นกรมหลวงเหมือนแต่ก่อน จึงเลย

เป็นเยี่ยงอย่างมาในรัชชกาลภายหลัง แต่ก็คงเรียกพระนามว่า สมเด็จพระพันวัสสาเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา

ถึงรัชชกาลที่ ๒ เจ้านายที่เป็นกรมพระในรัชชกาลที่ ๑ ล่วงลับไปแล้วทั้ง ๔ พระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงสถาปนาสมเด็จพระชนนีเป็นกรมพระอมรินทรามาตย์ เทียบกับกรมพระเทพามาตย์แต่ปางก่อน แต่เห็นจะเรียกกันในรัชชกาลที่ ๒ แต่โดยย่อว่า "สมเด็จพระพันปีหลวง" เพราะเรียกสมเด็จพระอัครมเหษีว่า "สมเด็จพระพันวัสสา"

ทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ พระบัณฑูรน้อย เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ในรัชชกาลที่ ๒ มีกรมพระ ๒ พระองค์ด้วยกัน

ถึงรัชชกาลที่ ๓ ทรงสถาปนาสมเด็จพระชนนี เป็นกรมพระศรีสุราลัย เทียบอย่างกรมพระเทพามาตย์ พระองค์ ๑ เมื่อต้นรัชชกาลที่ ๓ มีสมเด็จขัตติยนารี ๓ พระองค์ เห็นจะเรียกว่าสมเด็จพระอมรินทรฯ พระองค์ ๑ สมเด็จพระพันปีพระองค์ ๑ เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ไม่มีพระมเหษี สมเด็จพระพันวัสสาในรัชชกาลที่ ๒ จึงคงดำรงพระยศเรียกกันว่าสมเด็จพระพันวัสสาตามเดิมมาตลอดรัชชกาลที่ ๓ พระองค์ ๑

ในรัชชกาลที่ ๓ พระราชวงศ์มีเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่งคือ "พระเจ้าลูกเธอในรัชชกาลที่ ๑ ถึงรัชชกาลที่ ๓ ฐานะเป็นพระเจ้าอาว์เธอ" ซึ่งไม่เคยมีมาแต่ก่อน แต่เจ้านายชั้นพระเจ้าอาว์เธอ

พระชันษาอ่อนกว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โดยมาก มีแก่กว่าไม่กี่พระองค์ ถึงที่แก่กว่าก็เป็นอย่างรุ่นราวคราวเดียวกัน จึงไม่ทรงบัญญัติคำนำพระนามเจ้านายชั้นพระเจ้าอาว์เธอขึ้นใหม่ ให้คงใช้ว่าพระเจ้าน้องยาเธอเหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๒ มาจนตลอดรัชกาลที่ ๓

ทรงสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ (ชั้นพระเจ้าอาว์) กรมหมื่นศักดิพลเสพ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระองค์ ๑

ในรัชกาลที่ ๓ จึงมีกรมพระ ๒ พระองค์เหมือนอย่างในรัชกาลที่ ๒

ถึงรัชกาลที่ ๔ มีกรณีย์หลายอย่างที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะต้องทรงจัดระเบียบยศศักดิ์เจ้านาย เป็นต้นแต่ทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศ-รังสรรค์ ซึ่งอยู่ในฐานะจะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีดวงพระชาตาต้องตำราว่า "จะต้องได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน" และองค์สมเด็จพระชนนีนาถ ซึ่งเป็นพระอัครมเหษีในรัชกาลที่ ๒ แต่เสด็จสวรรคตเมื่อรัชกาลที่ ๓ คนทั้งหลายยังเรียกพระนามว่าสมเด็จพระพันวัสสาอยู่อย่างเดิม นอกจากนั้นเจ้านายชั้นพระเจ้าอาว์มีหลายพระ-องค์ ล้วนพระชันษาแก่กว่าพระองค์มาก ไม่เหมือนเมื่อรัชกาลที่ ๓ แม้ชั้นพระเจ้าพี่เธออันไม่เคยมีทั้งในรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ ก็มีหลายพระองค์ ยังเจ้านายที่เป็นพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชภาคิไนย์ก็มีขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ด้วยเหตุเหล่านี้

เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบัญญัติแก้ไขระเบียบพระยศเจ้านายหลายอย่าง คือ

พระราชทานบวรราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรงพระยศเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์ ๑ แทนที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นพิเศษฉะเพาะพระองค์เดียว อย่าง ๑ ทรงบัญญัตินามชั้นต่าง ๆ ในพระญาติวงศ์เช่นชั้นพระเจ้าอาวให้เรียกว่า "พระเจ้าบรมวงศเธอ" และพระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าราชวรวงศเธอเป็นต้น และยังมีชั้นอื่น ๆ อีก อย่าง ๑

ทรงบัญญัติพระนามสำหรับเรียกพระอัฐิกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และพระนามเรียกพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนี ทั้งพระนามเรียกพระอัฐิพระบรมวงศ์ซึ่งยังไม่มีบัญญัติในขัติยยศมาแต่ก่อน เช่นพระชนนีของสมเด็จกรมพระอมรินทรามาตย์ ถวายพระนามว่าสมเด็จพระรูปศิริโสภาคมหานาคนารีเป็นต้น บางพระองค์ก็ถวายพระนามอย่างต่างกรม เช่นพระองค์เจ้าหญิงกุ พระเจ้าน้องนางเธอเมื่อรัชชกาลที่ ๑ ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันว่า "เจ้าครอกวัดโพธิ" ถวายพระนามว่ากรมหลวงนรินทรเทวี ดังนี้เป็นต้น การตั้งกรมพระอัฐิมีขึ้นในรัชชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา อย่าง ๑

พระยศเจ้านายต่างกรมอันกรมพระเป็นชั้นสูงที่สุดมาแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญญัติยศกรมพระพิเศษขึ้น

อีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า "กรมสมเด็จพระ" (มีพระบรมราชาธิบายทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า ถ้าเอาคำสมเด็จนำหน้าจะไปเหมือนอย่างพระ-ราชาคณะ จึงเพิ่มคำสมเด็จลงข้างหลังคำกรม) ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเจ้านายเป็นกรมสมเด็จพระ ๓ พระองค์ คือ

ถวายพระนามอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนีเป็น "กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์" พระองค์ ๑ ถวายมหาสมณุตมาภิเษกเลื่อนพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ซึ่งทรงผนวชอยู่ เป็น "พระเจ้าบรมวงศเธอ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส" พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมขุนเดชอดิศร เป็นพระเจ้าพี่ยาเธอกรมสมเด็จพระเดชาดิศรพระองค์ ๑ มีในประกาศเลื่อนกรมฉะเพาะพระองค์นั้นพระองค์เดียวว่าให้ตั้งเจ้ากรมเป็นพระยา อีก ๒ พระองค์เจ้ากรมเป็นพระ แต่ในพระสุพรรณบัฏที่ทรงตั้งส่วนพระองค์เจ้านายทรงพระยศเป็น "กรมสมเด็จพระ" เหมือนกันทั้ง ๓ พระองค์ คือกรมพระชั้นพิเศษ มิใช่กรมพระยา ยศพระยาเป็นแต่สำหรับตัวเจ้ากรมบางคน อย่างเดียวกับพระยาเทพสุดาวดีในรัชกาลที่ ๑

รองจากกรมสมเด็จพระ ทรงตั้งเจ้านายเป็น "กรมพระ" ชั้นสามัญ ๓ พระองค์คือ

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมขุนรามอิศเรศ เป็นกรมพระรามอิศเรศ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมขุนพิพิธภูเบนทร เป็นกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร พระองค์ ๑ ในประกาศเลื่อนกรมฉะเพาะพระองค์

นี้ให้ทรงตั้งเจ้ากรมเป็นพระยา (ได้ยินว่าเพราะตัวผู้เป็นเจ้ากรมในเวลานั้นเป็นราชินิกูลสายบางช้าง) พึงเห็นได้ชัดว่าที่เจ้ากรมเป็นพระยามิได้พาให้กรมเจ้านายเป็นกรมพระยาไปด้วย

เลื่อนพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศ เป็นกรมพระพิทักษ์เทเวศ พระองค์ ๑

การตั้งกรมเจ้านาย ตามระเบียบซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญญัติผิดกับระเบียบเก่าเป็นข้อสำคัญบางอย่าง คือ

๑) กรมพระแต่ก่อนมีแต่ พระมหาอุปราช กับ สมเด็จพระพันปีหลวงและกรมพระราชวังหลัง ถึงรัชชกาลที่ ๔ ทรงบัญญัติว่าพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ที่พระชันษาแก่กว่าพระเจ้าแผ่นดินอาจเป็นกรมพระได้ แต่ที่พระชันษาอ่อนกว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นได้แต่กรมหลวง จึงมีจำนวนกรมพระมากขึ้นตั้งแต่รัชชกาลที่ ๔ มา

๒) คำ "สมเด็จ" ที่ใช้ในพระนามเจ้านายแต่เดิมมา หมายความอย่างเดียวว่าเป็นเจ้าฟ้า เช่นสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระเทพสุดาวดี หรือเรียกโดยย่อว่า "สมเด็จกรมพระเทพสุดาวดี" ตั้งแต่รัชชกาลที่ ๔ มาคำ "สมเด็จ" ในพระนามเจ้านายหมายความต่างกันได้ ๓ อย่าง หมายว่าเป็นเจ้าฟ้าอย่าง ๑ หมายว่าเป็นกรมพระชั้นพิเศษซึ่งไม่จำต้องเป็นเจ้าฟ้าอย่าง ๑ และหมายเป็นยศในพระญาติวงศ์ชั้นสูงไม่จำต้องเป็นเจ้าฟ้าอย่าง ๑ เขียนต่างกันเช่นว่า สมเด็จกรมพระเทพสุดาวดี กรมสมเด็จพระเดชาดิศร และสมเด็จพระรูปศิริโสภาค ดังนี้ แต่คำเรียกด้วยวาจา คนพูดหมายแต่สะดวก

ปาก จึงเรียกสมเด็จเป็นอย่างเดียวกันว่า สมเด็จพระเทพสุดาวดี สมเด็จพระเดชาดิศร สมเด็จพระรูป ๆ ดังนี้

ถึงรัชชกาลที่ ๕ เมื่อแรกเสวยราชย์พระราชทานอุปราชาภิเษก พระบวรวงศเธอ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระองค์ ๑

สถาปนาพระนามพระอัฐิสมเด็จพระชนนี ซึ่งเสด็จสวรรคตล่วงไปก่อนแล้ว เป็นกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ มีเจ้ากรมขอเฝ้าเป็นพระ พระองค์ ๑

ตั้งกรมพระเจ้าราชวรวงศเธอพระองค์เจ้าหญิงละม่อม เป็นกรมพระสุดารัตนราชประยูร (เทียบที่กรมพระเทพามาตย์) พระองค์๑

ถึงปีระกา พ. ศ. ๒๔๑๖ เมื่อบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ แล้ว

เลื่อนพระเจ้าราชวรวงศเธอ กรมพระสุดารัตนราชประยูร เป็นพระบรมมไหยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร เจ้ากรมเป็นพระยา พระองค์ ๑

เลื่อนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมหลวงเทเวศวัชรินทร เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าวรวงศเธอ กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ ซึ่งทรงผนวช เป็นพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ พระองค์๑

ต่อมาเลื่อนเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ เป็นกรมสมเด็จพระ เจ้ากรมเป็นพระยา พระองค์ ๑

ถวายมหาสมณุตมาภิเษกกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ เป็นกรมสมเด็จพระ เจ้ากรมเป็นพระยา พระองค์ ๑

บรรดาศักดิ์เจ้ากรมของกรมสมเด็จพระเป็นพระยาทุกคนตั้งแต่เลื่อนกรมครั้งนี้เป็นต้นมา อนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญญัติไว้ว่าพระเจ้าน้องยาเธอเป็นได้เพียงกรมหลวงเป็นอย่างสูงนั้น ในรัชกาลที่ ๕ ทรงอนุโลมตามแบบอย่างพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเคยทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เป็นพิเศษ จึงทรง

เลื่อนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรพรรดิพงศ์เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงภาณุพันธุวงศวรเดช เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

ในรัชกาลที่ ๕ (ถ้าไม่นับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล) มีกรมสมเด็จพระ ๔ พระองค์ กรมพระ ๓ พระองค์

อนึ่งในรัชกาลที่ ๕ ทรงแก้ไขระเบียบพระยศสมเด็จพระมเหสีตั้งเป็นแบบใหม่ แบบเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาพระมเหสีเป็นกรมหลวง แต่คนทั้งหลายเรียกว่าสมเด็จพระพันวัสสา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทรทรงงดการตั้งกรมสำหรับพระมเหสี คงแต่เรียกกันว่าสมเด็จพระพันวัสสามาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอนุโลมตามแบบในกฎมนเทียรบาลครั้งกรุง

ศรีอยุธยา ซึ่งกำหนดศักดิ์ "พระภรรยาเจ้า" (พระมเหษี) เป็น ๔ ชั้น คือ พระอัครมเหษี พระมเหษี พระราชเทวี และพระอัครชายา ทรงสถาปนา

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี แล้วเลื่อนเป็นสมเด็จพระบรมราชินี เป็นพระอัครมเหษี เจ้ากรมเป็นพระยาพระองค์ ๑ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี เทียบเท่าพระมเหษี พระองค์ ๑ สมเด็จทั้ง ๒ พระองค์นี้มีกรมแต่ไม่ใช้คำ "กรม" ในพระนาม ดูเหมือนจะเป็นแรก

ในรัชกาลที่ ๕ เปลี่ยนพระยศเจ้านายจากประเพณีที่มีมาแต่ก่อนอีกอย่างหนึ่ง คือเลิกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงตั้งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มกุฎราชกุมาร อนุโลมตาม "สมเด็จหน่อพุทธเจ้า" ในกฎมนเทียรบาลครั้งกรุงศรีอยุธยาแทนที่พระมหาอุปราช ไม่ตั้งกรมต่างหาก

มูลเดิมของ "กรม" เจ้านายมามีการเปลี่ยนแปลงเป็นข้อสำคัญในรัชกาลที่ ๕ ด้วยตั้งแต่โบราณมาเจ้านายย่อมมีข้าคนเป็นบริวารทุกพระองค์ บริวารของเจ้านายที่ยังไม่ได้รับกรมมีจางวางเป็นหัวหน้าควบคุม ขึ้นอยู่ในกรมสนมพลเรือน เมื่อเจ้านายพระองค์ใดรับกรมก็แยกข้าคนของพระองค์นั้นออกไปตั้งเป็นกรม ๑ ต่างหาก มีเจ้ากรม ปลัดกรม และสมุห์บัญชีควบคุม ลดศักดิ์จางวางลงมาควบคุมหมวดในกรมนั้น ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อตั้งพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ปล่อยพลเมืองจากสังกัดกรมต่าง ๆ ไปอยู่ในปกครอง

ของเทศาภิบาลตามท้องที่ และให้บรรดาชายฉกรรจ์ต้องรับราชการทหารชั่วคราวเสมอหน้ากันทุกคน แทนขึ้นทะเบียนเป็น "เลก" สังกัดอยู่ในกรมต่าง ๆ อย่างแต่ก่อน ตามพระราชบัญญัตินี้เลิกกรมของเจ้านายหมด แต่นั้นมาคำ "กรม" ก็เป็นแต่ติดอยู่กับพระนามเจ้านาย ไม่มีตัวตน เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชี ก็กลายเป็นคนรับใช้เหมือนอย่างฐานานุกรมของพระราชาคณะ จึงนับว่าเลิก "กรม" เจ้านายมาแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓

ถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงแก้ไขระเบียบพระเกียรติยศเจ้านายหลายอย่าง เป็นต้นแต่แก้พระนามพระอัฐิเจ้านายต่างกรม คือ

๑) กรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบัญญัติให้เรียกว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระองค์ ๑ กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ พระองค์ ๑ และกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ พระองค์ ๑ นั้น ให้เปลี่ยนคำ "กรมพระราชวังบวร" ที่นำพระนาม เป็น "สมเด็จพระบวรราชเจ้า"

๒) สมเด็จพระชนนีพันปีหลวงซึ่งเป็น "กรมสมเด็จพระ" แต่ก่อนมา เปลี่ยนเป็นสมเด็จพระอมรินทรา บรมราชินี พระองค์ ๑ สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี พระองค์ ๑ สมเด็จพระเทพ-สิรินทรา บรมราชินี พระองค์ ๑

๓) ถวายพระนามสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ องค์พระบรมราชชนนี เป็นสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรม

ราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ทรงตั้งตำแหน่งต่าง ๆ ในราชเสวกเป็นทำเนียบข้าราชการในสมเด็จพระพันปีหลวง แทนเจ้ากรมปลัดกรม สมุห์บัญชีอย่างแต่ก่อน พึงเห็นได้ในบรรดาพระนามที่แก้ไขดังกล่าวมา พระนามใดที่เคยมีคำ "กรม" เปลื้องเอาคำ "กรม" ออกจากพระนามทั้งนั้น เอาแต่คำ "สมเด็จพระ" เป็นประธาน แต่คำ "กรม" แม้ไม่มีแก่นสารแล้วก็ยังทิ้งจากพระยศเจ้านายไม่ได้หมด ยังคงใช้ต่อมา เป็นแต่แก้ไขชั้น "กรมสมเด็จพระ" เป็น "สมเด็จ ฯ กรมพระยา" กรมชั้นอื่นนอกนั้นคงอยู่ตามเดิม

การที่แก้ยศกรมสมเด็จพระเป็นสมเด็จ ฯ กรมพระยานั้นเกิดแต่ต้นรัชกาลที่ ๖ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จะถวายมหาสมณุตมาภิเษกพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส พระอุปัชฌาย์ เป็นสมเด็จพระมหาสังฆปรินายก ตัวอย่างเจ้านายที่ได้รับมหาสมณุตมาภิเษกมาแต่ก่อนเป็น "กรมสมเด็จพระ" เหมือนกันทั้ง ๒ พระองค์ แต่ผิดกันที่ยศเจ้ากรม ๆ ของกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ เป็นพระ เจ้ากรมของกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณเป็นพระยา ปัญหาเรื่องกรมพระกับกรมพระยาเกิดขึ้นด้วยยศเจ้ากรมเป็นพระยาไม่ตรงกับกรมสมเด็จพระ เหมือน เช่น กรมพระ กรมหลวงเป็นต้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสปรึกษากับกรมหลวงวชิรญาณ ฯ ทรงกำหนดชั้นกรมเจ้านายให้เป็นระเบียบตรงกับชั้นยศขุนนางซึ่งเป็นเจ้ากรม คงตามแบบเดิมตั้งแต่กรมหมื่นขึ้นไปจนกรมพระ ต่อนั้นทรงพระราชดำริจะให้มี "กรมพระยา" (ไม่มีคำสมเด็จ)

ขึ้นอีกชั้นหนึ่ง และแก้ยศกรมสมเด็จแบบเดิมเป็น "สมเด็จกรมพระยา" เทียบเท่าชั้นสมเด็จเจ้าพระยาทางยศขุนนาง อันนี้เป็นเค้าพระราชดำริ มีปัญหาต่อไปว่าคำ "สมเด็จ" จะเอาเข้าพระนามตรงไหน จะเป็น "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จกรมพระยา" หรือ "สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา" สมเด็จพระมหาสมณะทรงเห็นควรเป็นอย่างข้างหลัง และทรงพระดำริต่อไปว่า สมเด็จเจ้าพระยาได้เครื่องยศ และมีกรมทนายเหมือนอย่างเจ้าต่างกรมฉันใด สมเด็จกรมพระยา (ที่มิได้เป็นเจ้าฟ้า) ก็ควรจะมีศักดิ์คล้ายเจ้าฟ้า (เคยได้ยินคำตรัสว่าเป็น "เจ้าฟ้ายก" เปรียบเช่นพระราชาคณะยก) เพราะฉะนั้นตามประเพณีเดิมพระองค์เจ้าต่างกรมทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ เท่ากันทุกชั้น จึงเพิ่มศักดินาสมเด็จกรมพระยาเป็น ๓๕๐๐๐ ต่ำกว่าศักดินาเจ้าฟ้าต่างกรม ๕๐๐๐ และได้พระราชทานเครื่องยศลงยาราชาวดีเหมือนเจ้าฟ้า เมื่อเอาคำ "สมเด็จ" มาตั้งหน้าพระนามกรมพระยาเหมือนอย่างเจ้าฟ้า ก็ต้องแก้ทางระเบียบพระนามเจ้าฟ้าให้ผิดกัน จึงเอาคำ "เจ้าฟ้า" ลงไว้ข้างหน้านามกรม เช่นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ฉะนี้ ให้ผิดกับสมเด็จกรมพระยาที่มิได้เป็นเจ้าฟ้า

ในรัชกาลที่ ๖ ทรงตั้งสมเด็จกรมพระยา นอกจากสมเด็จพระมหาสมณะอีก ๒ พระองค์ กรมพระ ๘ พระองค์ คือ

เลื่อนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นสมเด็จกรมพระยา พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทววงศวโรปการ เป็นสมเด็จกรมพระยา พระองค์ ๑

เลื่อนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เฉลิมพระนามพระอัฐิสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าพาหุรัตนมณีมัย เป็นกรมพระเทพนารีรัตน พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธพงศ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

ในรัชชกาลที่ ๖ ทรงเปลี่ยนคำนำพระนามตามชั้นพระราชวงศ์ซึ่งบัญญัติขึ้นในรัชชกาลที่ ๔ ด้วยอีกอย่าง ๑ เพราะตามแบบเก่าต้องแก้ทุกชั่วบุรุษ ทรงบัญญัติใหม่เพื่อมิให้ต้องแก้ คือ

๑) บรรดาพระราชบุตรธิดาแต่ชั้นพระเจ้าอาว์ขึ้นไป รวมทั้งพระเจ้าลูกเธอในรัชชกาลที่ ๓ ให้ใช้คำนำพระนามว่า "พระเจ้าบรมวงศเธอ" เหมือนกันทุกชั้น

๒) พระราชบุตรและธิดาสมเด็จพระบวรราชเจ้า และพระเจ้าลูกเธอของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า ฯ ให้ใช้คำนำพระนามว่า "พระเจ้าราชวรวงศเธอ" แต่ลูกเธอของกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็น "พระราชวรวงศเธอ"

เจ้านายชั้น พระเจ้าพี่ยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ พระสัมพันธวงศเธอ พระวรวงศเธอ พระวงศเธอ คงอยู่ตามแบบเดิม

ถึงรัชชกาลที่ ๗ ทรงสถาปนาหม่อมเจ้ารำไพพรรณี พระชายา เป็นสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชินี แต่การตั้งกรมเจ้านายพฤติการผิดกับรัชชกาลที่ ๖ ด้วยได้เฉลิมพระยศสมเด็จพระบรมราชชนนีแต่ในรัชชกาลนั้นแล้ว พระอัยิกาก็ได้เฉลิมพระยศและสิ้นพระองค์ไปแล้ว แต่มีกรณีย์เป็นเหตุที่ทรงพระราชดำริเห็นสมควรแก้ไขแบบเดิมบ้าง การตั้งกรมเจ้านายในรัชชกาลที่ ๗ จึงทรงเพิ่มพระยศสมเด็จพระภรรยาเจ้าในรัชชกาลที่ ๕ ซึ่งยังอยู่ ๓ พระองค์ คือ

ทรงสถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี พระมเหษีในรัชชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า เจ้ากรมเป็นพระยา เทียบที่กรมพระเทพามาตย์แต่โบราณ พระองค์ ๑

ทรงสถาปนาพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวี เป็นสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เจ้ากรมเป็นพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระยศพระอัครชายาเธอ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ เป็นพระวิมาดาเธอ กรมพระ พระองค์ ๑

เพิ่มพระยศสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช เป็นสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐๐ เสมอกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคลแต่ก่อน พระองค์ ๑

เลื่อนสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

เลื่อนพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ เป็นสมเด็จกรมพระยา พระองค์ ๑

เพิ่มพระยศพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระ พระองค์ ๑ (น่าจะนับว่าเป็นกรมพระพิเศษ เพราะมิได้เพิ่มศักดินาและเครื่องยศอย่างสมเด็จกรมพระยา)

เลื่อนพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงกำแพงเพ็ชรอัครโยธิน เป็นกรมพระ พระองค์ ๑

นอกจากสมเด็จพระพันวัสสา สมเด็จพระปิตุจฉา และสมเด็จพระราชปิตุลา ในรัชชกาลที่ ๗ ทรงตั้งสมเด็จกรมพระยา พระองค์ ๑

สมเด็จกรมพระและกรมพระ ๔ พระองค์ เรื่องตำนานการตั้งกรมสมเด็จและกรมพระมีมาดังนี้

ที่จะเรียกว่า "สมเด็จกรม" หรือ "กรมสมเด็จ" นั้น หม่อมฉันเห็นว่าที่มิได้มีพระราชบัญญัติให้เปลี่ยนเป็นอย่างอื่น ควรเรียกตามพระสุพรรณบัฏเป็นหลัก ชั้นก่อนรัชชกาลที่ ๖ คงเรียกพระนามดังนี้ จะยกเป็นตัวอย่าง เช่น

สมเด็จ (พระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้า) กรมพระเทพสุดาวดี

กรมสมเด็จพระเดชาดิศร

สมเด็จ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า) กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์

เจ้านายพระองค์ใดที่ได้เป็นสมเด็จกรมพระยาตั้งแต่รัชชกาลที่ ๖ มา จึงควรเรียกว่าสมเด็จกรมพระยา ที่เรียกกรมพระยาเลยขึ้นไปถึงก่อนรัชชกาลที่ ๖ ไม่มีมูล และทำให้เกิดยุ่งด้วย เพราะกลายเป็นสมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อยในรัชชกาลที่ ๑ ดูเหมือนทรงพระยศต่ำกว่าพระองค์ใหญ่ และทำให้ดูเหมือนกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ฯ ทรงพระยศต่ำกว่ากรมสมเด็จพระเดชาดิศร หม่อมฉันคิดเห็นดังนี้ ฯ

วินิจฉัยเรื่องพระเจดีย์ ๓ องค์

เมื่ออ่านลายพระหัตถ์ตรัสถามเรื่องพระเจดีย์ ๓ องค์ ตรงที่ต่อแดนพะม่า หม่อมฉันนึกได้ว่าเคยเห็นเรื่องสร้างพระเจดีย์นั้นในหนังสือพระราชพงศาวดาร แต่เมื่อไปค้นดูได้ความว่าเป็นแห่งอื่นต่างหาก มีเรื่องว่าเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชชนช้างกับพระมหาอุปราชาเมืองหงสาวดี กองทัพในกระบวนตามเสด็จไม่ทันหลายกอง สมเด็จพระนเรศวร ฯ จะให้ประหารชีวิตพวกนายทัพเหล่านั้น แต่สมเด็จพระวันรัตนทูลขอชีวิตไว้ จึงโปรดให้พวกที่มีความผิดไปตีเมืองทวายและเมืองตะนาวศรีแก้ตัว เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพไปตีเมืองทวาย พระยาพระคลังเป็นแม่ทัพไปตีเมืองตะนาวศรีเมื่อ พ. ศ. ๒๑๓๖ ตีได้เมืองทั้ง ๒ นั้นแล้ว กองทัพเจ้าพระยาจักรียกกลับมาจากเมืองทวายทาง "ด่านขมองส่วย" ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า

"ถึงตำบลเขาสูงซ่องแคบแดนพระนครศรีอยุธยากับเมืองทวายต่อกันหาที่สำคัญมิได้ จึงให้เอาปูนในเต้าไพร่พลทั้งปวงมาประสมกันเข้าเป็นใบสอก่อพระเจดีย์ฐานสูง ๖ ศอกพอ (ชั่ว) หุงอาหารสุกก็สำเร็จ แล้วยกเข้ามาถึงกรุงศรีอยุธยา" ดังนี้

เรื่องนี้แม้มิใช่พระเจดีย์ ๓ องค์ที่ตรัสถามก็เป็นเค้ากับวินิจฉัยที่จะทูลต่อไปข้างหน้า จึงคัดเอามากล่าวไว้ ส่วนพระเจดีย์ ๓ องค์นั้นเมื่อหม่อมฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระยาประสิทธิสงคราม

(นุช)ผู้ว่าราชการจังหวัดกาญจนบุรีเคยพรรณนาลักษณะให้หม่อมฉันฟัง ว่า ดูรูปทรงสัณฐานเป็นแต่กองก้อนหินยิ่งกว่าเป็นพระเจดีย์ และที่สร้างพระเจดีย์ ๓ องค์นั้นก็สร้างในแดนไทยห่างเข้ามาจากสันเขาที่ต่อแดนพะม่า ได้ฟังเล่าอย่างนั้นหม่อมฉันจึงมิได้พยายามไปดูพระเจดีย์ ๓ องค์ แต่เมื่อสักสองสามปีมานี้ พระองค์หญิงอดิศัยสุริยาภาได้เสด็จไปถึงพระเจดีย์ ๓ องค์และฉายรูปมาประทานหม่อมฉัน (เสียดายที่ค้นหารูปนั้นไม่พบเมื่อเขียนจดหมายนี้) พิจารณาดูในรูปฉายก็เห็นอย่างหินกองโดยจำนงจะให้เป็นรูปพระเจดีย์เช่นพระยากาญจนบุรีว่า หามีที่สังเกตว่าลักษณะจะเป็นพระเจดีย์อย่างใดไม่ แต่ก็ไม่น่าประหลาดใจด้วยสร้างในย่าเปลี่ยวใกล้ชายแดนเช่นนั้นใครจะเอาช่างไปตั้งแรมทำอย่างประณีต แต่ตามคำเล่าของพระยากาญจนบุรีซึ่งว่าสร้างห่างแดนเข้ามาในแผ่นดินไทยนั้น ฟังเป็นหลักได้อย่างหนึ่งว่าพระเจดีย์ ๓ องค์เป็นของไทยสร้าง ถ้าหากไทยกับพะม่าร่วมมือกันทำเป็นวัตถุที่หมายเขตต์แดนก็คงสร้างตรงสันเขาอันเป็นเขตต์ ถ้าพะม่าทำโดยลำพังก็คงสร้างในแดนพะม่า นี่ไทยทำโดยลำพังจึงสร้างในแดนไทย แต่จะสร้างเมื่อใดและสร้างเพราะเหตุใดได้แต่พิจารณาและสันนิษฐานตามเค้าเงื่อนที่มีอยู่ซอยกล ดังจะทูลต่อไปนี้

อันทางเดินในระหว่างเมืองมอญกับเมืองไทย (ภายใต้มณฑลพายัพ) มี ๒ ทางมาแต่ดึกดำบรรพ์ ทางสายเหนือเดินแต่เมืองเมาะตะมะมายังเมืองตากทางด่านแม่สอด (แต่โบราณเรียกด่านแม่ละเมา) ทางสายใต้เดินแต่เมืองเมาะตะมะมายังเมืองกาญจนบุรีทาง

พระเจดีย์ ๓ องค์ ทางสายใต้คือทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์นั้นมีหลักฐานปรากฏว่าใช้มาตั้งแต่สมัยเมื่อเมืองนครปฐมเป็นราชธานี เพราะมีปราสาทหินสร้างในสมัยนั้นปรากฏอยู่ที่เมืองสิงห์ทางแม่น้ำน้อยแขวงจังหวัดกาญจนบุรี และที่พงตึกแขวงจังหวัดราชบุรี อันอยู่ในระหว่างทางเดินสายนี้ แต่ทางสายเหนือเห็นจะมาใช้มากต่อเมื่อสมัยเมืองพุกามแผ่อาณาเขตต์เข้ามาในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีซากเมืองที่สร้างในสมัยนั้นปรากฏอยู่หลายเมือง เช่นเมืองซากังราวและเมืองตากเก่าเป็นต้น ล้วนตั้งรายริมแม่น้ำพิงทางฝั่งตะวันตก เมื่อสมัยกรุงสุโขทัยคงไปมากับเมืองมอญทางด่านแม่สอดสายเหนือเช่นเดียวกัน เมื่อถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาไปมาทางพระเจดีย์ ๓ องค์เป็นพื้น ที่ว่ามานี้ส่อให้เห็นว่าพระเจดีย์ ๓ องค์คงเป็นของกรุงศรีอยุธยาสร้าง

คราวนี้จะพิจารณาว่าสร้างพระเจดีย์ ๓ องค์เพราะเหตุใด ข้อนี้เผอิญหม่อมฉันพบโบราณวัตถุให้ความรู้ดังจะทูลต่อไปนี้ จะเป็นเมื่อปีใดจำไม่ได้ ในรัชชกาลที่ ๖ หม่อมฉันขึ้นไปเที่ยวมณฑลพายัพอีกครั้งหนึ่ง ขากลับมาทางเรือจากเมืองเชียงใหม่ ในเวลานั้นหม่อมฉันพ้นหน้าที่ในการปกครองแล้ว จึงเอาใจใส่แต่ในการตรวจของโบราณตลอดทางที่เรือล่องมา เมื่อลงมาถึงอำเภอเมืองฮอด (เมืองรอด) ซึ่งถึงอยู่ที่รายในแดนเชียงใหม่ต่อเชิงภูเขาสูงซึ่งต้องเดินข้ามลงมาทางใต้ ทางเรือก็ต้องล่องผ่านแก่งในระหว่างภูเขาหลายวันจึงถึงที่รายในอาณาเขตต์เมืองตาก หม่อมฉันขึ้นไปดูเมืองฮอดเห็นมีพระเจดีย์

โบราณขนาดใหญ่ฝีมือทำอย่างประณีตสร้างรายอยู่ในตำบลเดียวกันหลายองค์ ดูราวกับว่าเมืองฮอดเคยเป็นเมืองใหญ่มาแต่ก่อน แต่เมื่อได้ถามถึงภูมิลำเนา ปรากฏว่าไม่มีทำเลไร่นาที่จะทำให้พอเลี้ยงผู้คนพลเมืองในเมืองใหญ่ได้ จึงคิดว่าพระเจดีย์งาม ๆ เหล่านั้นเห็นจะเป็นของเจ้านายที่ครองเมืองเชียงใหม่สร้างด้วยเหตุอย่างอื่น ถามหาเหตุก็ไม่มีใครรู้ คิดก็ไม่เห็น มาจนพบโบราณวัตถุซึ่งมิได้คาดว่าจะมีที่เมืองตาก จึงได้เค้ามูลการสร้างพระเจดีย์ที่เมืองฮอด

เมื่อ หม่อมฉัน ลงมา ถึงเมืองตาก นึก ขึ้น ถึงความ ที่ กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปตีเมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗ เวลาประทับอยู่ที่เมืองตากเสด็จไปยังวัดดอยเขาแก้ว ตรัสถามพระสงฆ์ (เจ้าอธิการ) ว่ายังจำได้หรือไม่ เมื่อพระองค์ยังเป็นพระยาตากจะแปลงโคมแก้วทำเป็นพระ-เจดีย์ เสด็จไปเสี่ยงทายที่วัดนั้น ว่าถ้าจะได้สำเร็จพระโพธิญาณในอนาคต ขอให้ ต่อยจุก โคม ขาดอย่าให้ ตัว โคม แก้ว ร้าวราน บุบสลายก็เป็นไปดังอธิฐาน พระถวายพระพรว่ายังจำได้อยู่ หม่อมฉันถามพวกกรมการถึงวัดดอยเขาแก้ว เขาบอกว่าเป็นวัดร้างอยู่บนเนินเขาแก้ว ทางฝั่งตะวันตกแม่น้ำพิง ตรงข้ามกับที่ตั้งเมืองตาก และที่ตั้งจวนของพระเจ้า กรุงธนบุรี เมื่อเป็น พระยาตาก ก็ยังปรากฏ อยู่ที่ ตำบลสวนมะม่วงใกล้ ๆ กับเชิงเขาแก้วนั้น หม่อมฉันจึงข้ามไปดู เห็นตรงที่ตั้งจวนเป็นแต่ที่ว่างไม่มีอะไร เดินต่อไปไม่ไกลนักก็ขึ้นเนินเขาวัดดอยเขา

แก้ว พอหม่อมฉันเห็นวัดก็เกิดความประหลาดใจ ด้วยพระอุโบสถซึ่งเหลืออยู่แต่ผนัง ประตูหน้าต่างทำซุ้มจระนำอย่างแบบวัดหลวง ก็รู้ได้ในทันทีว่าเป็นของพระเจ้ากรุงธนบุรีสร้างเมื่อเสวยราชย์แล้ว มิใช่โบสถ์เดิมที่เสด็จไปทรงอธิฐานเมื่อยังเป็นพระยาตาก พวกกรมการเขาบอกว่าตามไหล่เขาดอยแก้วทางใต้ยังมีวัดเก่าอีกหลายวัด หม่อมฉันก็เลยไปดู เห็นมี ๓ หมู่อยู่ใกล้ ๆ กัน วัดสุดข้างเหนือเหลือพระเจดีย์กลมองค์ ๑ ขนาดสูงเมื่อบริบูรณ์สัก ๘ วา วัดที่อยู่กลางก่อเป็นแท่นสี่เหลี่ยมริสูงสัก ๒ ศอกเศษ บนแท่นนั้นมีพระเจดีย์กลม ๒ องค์เคียงกัน ขนาดย่อมกว่าพระเจดีย์ที่กล่าวมาแล้ว วัดอยู่ข้างใต้มีพระอุโบสถเป็นแบบวัดหลวงเช่นว่ามาแล้ว กับกำแพงแก้วล้อมรอบ พอเห็นกำแพงแก้วหม่อมฉันก็พิศวง ด้วยมีซุ้มโพลงสำหรับตั้งตะคันตามประทีป รูปร่างเหมือนอย่างซุ้มที่พระราชวังเมืองลพบุรีรายรอบกำแพงแก้ว เห็นตระหนักว่าต้องเป็นวัดหลวงสร้างครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ชวนให้เห็นต่อไปว่าวัดที่อยู่แนวเดียวกันอีก ๒ วัดก็น่าจะเป็นวัดหลวง ก็เกิดปัญหาว่าเพราะเหตุใดจึงมีวัดหลวงอยู่ที่เขาดอยแก้วเป็นหลายวัดเช่นนั้น หม่อมฉันคิดค้นแล้วไปสอบในหนังสือพระราชพงศาวดารจึงเห็นเหตุ ด้วยปรากฏว่าเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าแผ่นดินเสด็จยกกองทัพขึ้นไปตีได้เมืองเชียงใหม่ ๓ ครั้ง คือสมเด็จพระชัยราชาธิราชตีได้เมื่อ พ. ศ. ๒๐๘๑ ครั้ง ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จขึ้นไปตีเมือง

เชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๓ ครั้ง ๑ แต่ได้เมืองเชียงใหม่โดยมิต้องรบ เพราะพระเจ้าเชียงใหม่สาวดี ซึ่งเป็นพระราชบุตรของพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง ออกมาถวายบังคมยอมอ่อนน้อมโดยดี ต่อมาถึงรัชชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จขึ้นไปตีได้เมืองเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๕ อีกครั้ง ๑ รวมเป็น ๓ ครั้งพอเหมาะกับจำนวนและสมกับลักษณะของวัดทั้ง ๓ ที่พรรณนามา เมื่อได้หลักเช่นนั้นก็อาจจะกล่าวต่อไปว่า ที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสร้างวัดเขาดอยแก้วนั้นก็เพราะเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ได้ จึงสร้างอนุสรณ์ตามเยี่ยงอย่างที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ปางก่อนได้เคยทรงทำมาในกรณีย์เช่นเดียวกัน และยังเลยตีปัญหาได้ต่อไปถึงพระเจดีย์ที่มีอยู่หลายองค์ ณ เมืองฮอดในแดนเชียงใหม่ ว่าพระเจ้าเชียงใหม่ตนใดที่ได้ลงมารบพุ่งหัวเมืองไทยมีชัยชะนะกลับไปก็สร้างพระเจดีย์ไว้เป็นอนุสรณ์ ณ เมืองฮอด อันเป็นเมืองปลายแดนเช่นเดียวกับเมืองตาก

คิดถึงมูลแห่งความประสงค์ ซึ่งสร้างเจดีย์วัตถุเป็นอนุสรณ์ไว้ปลายแดนดังกล่าวมา เห็นคงอยู่ใน ๓ อย่างนี้ คือ ความยินดีที่มีชัยชะนะอย่าง ๑ ความยินดีที่ได้กลับบ้านเมืองโดยปลอดภัยอย่าง ๑ ถ้าหากว่าได้บนบานอธิฐานไว้ก็เป็นการใช้บนด้วยอีกอย่าง ๑ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปเป็นจอมพล เมื่อเสด็จกลับถึงพระนครก็ดำรัสสั่งให้คิดแบบอย่างสิ่งซึ่งจะสร้างเป็นอนุสรณ์ แต่ถ้าจอมพลหรือแม่ทัพที่ไปมีชัยชะนะและที่ได้กลับบ้านเมืองมิได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน จะทำเช่นนั้นไม่ได้

แต่ความยินดีที่มีชัย และที่ได้กลับบ้านเมืองโดยปลอดภัยหรือที่ได้บนบานอธิฐานไว้มีอยู่ ก็ย่อมอยากสร้างอนุสรณ์ตามสามารถจะทำได้ จะมาทำเมื่อถึงบ้านเมืองผู้คนก็แยกย้ายกันไปหมด ต้องทำในเวลาที่ผู้คนอยู่พรักพร้อมกัน อันนี้เห็นว่าเป็นมูลที่ชักชวนกันให้เอาก้อนศิลามาก่อสร้างเป็นพระเจดีย์ไว้ ดังเช่นเจ้าพระยาจักรีครั้งสมเด็จ-พระนเรศวร ฯ สร้าง ณ ที่ต่อแดนเมืองทวาย พึงคิดเห็นได้โดยง่ายว่าพระเจดีย์เช่นเจ้าพระยาจักรีสร้างนั้นเป็นพระเจดีย์แต่ชื่อ แต่รูปสัณฐานคงเป็นอย่างกองหินสูง ๆ เท่านั้น เพราะไม่มีเวลาจะรั้งรออยู่ได้ช้า และไม่สามารถจะทำได้เมื่อภายหลังเช่นของหลวง พิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งเห็นได้ว่าที่สร้างในแผ่นดินไทย (เหมือนพระเจดีย์ ๓ องค์) คงตรงกับความยินดีหรือใช้บนที่ปลอดภัยกลับบ้านเมือง พอเข้าเขตต์แดนก็สร้างอนุสรณ์ใช้บน

อาศัยวินิจฉัยที่พรรณนามา หม่อมฉันเห็นว่าพระเจดีย์ ๓ องค์นั้น ๑. มิได้สร้างเป็นเครื่องหมายเขตต์แดน ๒. มิใช่ของหลวงสร้าง ๓. เป็นของแม่ทัพไทยที่ยกออกไปรบชะนะพะม่ากลับมาสร้างไว้ ๔. ที่สร้างเป็น ๓ องค์คงเป็นเพราะกองทัพยกตามกันมา ๓ กอง กองมาถึงก่อนสร้างไว้องค์ ๑ แล้ว กองมาภายหลังก็สร้างกองละองค์เรียงกันต่อไป ๕. แต่จะสร้างเมื่อไรไม่มีหลักที่จะลงความเห็น เพราะอาจจะมีพระเจดีย์ ๓ องค์อยู่ก่อนรัชชกาลสมเด็จพระนเรศวร ฯ แล้วเจ้าพระยาจักรีจึงเอาอย่างไปสร้างที่ต่อแดนทวายก็ได้ หรือแม่ทัพภายหลังเอาอย่างพระเจดีย์ของเจ้าพระยาจักรีมาสร้างพระเจดีย์ ๓ องค์ก็เป็นได้เหมือนกัน

ที่กล่าวกันว่า พระเจดีย์ ๓ องค์รูปทรงเป็นพระเจดีย์มอญนั้น อาจจะเป็น เพราะธรรมดา การกองดินหิน ก่อเป็น พระเจดีย์ ต้องทำฐานกว้างรูปจึงคล้ายพระเจดีย์มอญก็ได้ หรือตกแต่งดัดแปลงเมื่อภายหลังก็ได้ เพราะเมื่อรัชชกาลที่ ๑ และรัชชกาลที่ ๒ ให้พวกมอญไปตั้งระวังด่านทางอยู่มาก จัดเป็นเมืองขึ้นตั้งอยู่ทางแม่น้ำน้อยถึง ๗ เมือง ถ้าหากพระเจดีย์ ๓ องค์พังทะลายในสมัยนั้น เปรียบว่าพะม่ารื้อเสียเมื่อเข้ามาตีเมืองไทยคราวรบกันที่ลาดหญ้า หรือที่ท่าดินแดงเป็นต้น ก็อาจจะมีท้องตราสั่งให้พวกมอญ ๗ เมืองไปก่อสร้างให้กลับคืนดี เพราะพระเจดีย์ ๓ องค์เป็นสิ่งสำคัญของชื่อที่เรียกทางสายนั้น พวกที่ไปทำการปฏิสังขรณ์เป็นมอญ ก็ก่อสร้างเป็นอย่างรูปพระเจดีย์มอญ อย่างนี้ก็เป็นได้เหมือนกัน หรืออีกนัยหนึ่งซึ่งน่าจะเป็นยิ่งกว่าอย่างอื่น คือเมื่อรัชชกาลที่ ๓ เจ้าพระยามหาโยธา (ทอเรียะคชเสนี) เป็นแม่ทัพยกผ่านไปมาทางพระเจดีย์ ๓ องค์หลายครั้ง เจ้าพระยามหาโยธาอาจจะเป็นผู้ปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ ๓ องค์ด้วยความศรัทธา หรือใช้ยนาเป็นได้ แต่เจ้าพระยามหาโยธาก็เป็นมอญ จึงปฏิสังขรณ์ตามเห็นงามอย่างมอญ ที่ว่านี้มิได้เคยเห็นพระเจดีย์ ๓ องค์ด้วยตาตนเอง จึงได้แต่คาดคะเน ฯ

วินิจฉัยเรื่องลายแทง

สิ่งซึ่งเรียกว่า "ลายแทง" ตัวศัพท์หมายความเพียงว่าหนังสือจารไว้ในใบลาน ข้อสำคัญหนังสือนั้นต้องเป็นตำราสำหรับหาของวิเศษหรือทรัพย์แผ่นดินจึงเรียกว่าเป็นลายแทง ถ้าหนังสือเป็นเรื่องอื่นถึงจารไว้ในใบลานก็หาเรียกว่าลายแทงไม่ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์อยู่ในนิราศวัดเจ้าฟ้าของสุนทรภู่ เล่าว่าออกบวชอยู่ในรัชชกาลที่ ๓ ได้ลายแทงแต่เมืองเหนือ ว่าที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ ในแขวงพระนครศรีอยุธยา มีของวิเศษเป็นยาอายุวัฒนะฝังอยู่ จึงขึ้นไปทางเรือจากกรุงเทพ ฯ จนถึงวัดใหญ่ (ที่มีพระเจดีย์องค์ใหญ่อยู่ข้างตะวันออกของทางรถไฟ) ขึ้นเดินบกจากที่นั่นไปถึงวัดเจ้าฟ้าอากาศ เป็นวัดร้างอยู่ในทุ่ง ไปทำบัตรพลีพะลีกรรมตามตำราแล้ว รอจนค่ำมืดก็ตั้งต้นหากรุที่ฝังของวิเศษ แต่พอลงมือขุดก็เกิดพายุใหญ่ลมพัดเทียนดับและพาเครื่องบัตรพลีตลอดจนจีวรที่ห่มปลิวหายไปหมด ไม่สามารถจะขุดได้ ต้องกรำฝนกลับมาตัวเปล่าจนถึงวัดใหญ่ ดังนี้ เหตุการณ์ในเรื่องลายแทงมีเล่ากันมาอีกหลายอย่าง แต่หลักฐานไม่เหมือนในนิราศวัดเจ้าฟ้าของสุนทรภู่ ซึ่งผู้แต่งได้เคยถูกแก่ตนเอง จึงยกอุทาหรณ์พอให้เห็นว่าคนแต่ก่อนที่เชื่อถือลายแทงมีมาก

ผู้แต่งวินิจฉัยนี้เคยได้ยินเล่าเรื่องลายแทงมาแต่ก่อนเนือง ๆ แต่ยังไม่เคยเห็นตัวลายแทงว่าเป็นอย่างไร มาจนเมื่อพบลายนี้

(พ.ศ. ๒๔๗๙) ทราบว่าหอพระสมุดฯ ได้รับหนังสือลายมือเขียนของเก่ามาจากกรมอาลักษณอีกพวกหนึ่ง และมีลายแทงอยู่ด้วยฉะบับ ๑ อยากเห็นจึงขอยืมมาดู ลักษณะของลายแทงนั้นเป็นใบลานอย่างคัมภีร์ขนาดสั้น ๙ ใบ เจาะรูร้อยเชือกผูกไว้ หนังสือจารในใบลานเป็นอักษรไทยและมีอักษรขอมอยู่ข้างท้ายหน่อยหนึ่ง สังเกตดูรูปตัวอักษรและกระบวรเขียนเป็นฝีมือแขบสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนความในลายแทงนั้นเป็นตำราให้หาแก้วแหวนที่เขาช้างหลวง ในแขวงเมืองอินทบุรี และว่าเป็นตำราได้มาจากเมืองปัตตานีเรื่อง ๑ ตำราให้หาแก้วแหวนที่ตำบลเสาประโคนแขวงเมืองอินทบุรี ว่าได้มาแต่เมืองจันทบุรีเรื่อง ๑ ตำราให้หาเงินและปรอทแร่แปรธาตุที่ตำบลจันทคีรี (ไม่มีว่าเมืองไหน) ว่าได้ตำรามาแต่เมืองตะนาวศรีเรื่อง ๑ ตำราให้หายาสำหรับแก้เงินแดง เงินดำ และหานาก หัวแหวน โหราเขียว ที่หนองดอกละออม (ไม่มีว่าเมืองไหนและไม่บอกว่าได้มาแต่ไหน) เรื่อง ๑ ตำราให้หาแก้วหาค่ามิได้ และเงินทองกับน้ำทิพย์ และแว่นศิลากายสิทธิ์ที่เขาพนมฉัตร อยู่ระหว่างเมืองเพ็ชรบูรณ์กับเมืองพิษณุโลกเรื่อง ๑ ได้คัดสำเนาลายแทงพิมพ์ไว้ต่อไปนี้ เพราะบอกไว้พิลึกกึกกือ ต้องอ่านจึงจะเข้าใจชัดว่าลายแทงอ้างอย่างไร

สำเนาลายแทง

๑) ตำบลเขาช้างหลวงแขวงเมืองอินทบุรีฝ่ายตะวันออก ให้ไต่ตามทางบุราณขึ้นไปถึงตำบลด่านน้ำอิงแล้วให้ไต่ตามทางแต่ด่านน้ำอิงไปถึงเสาประโคนหินอัน ๑ และมีหัวแหวนนั้น ถ้าผู้ใดพบให้พิจารณาเอาเถิด ให้ไง้ก้อนหินมาสุมไฟแล้วต่อยเอาเถิด หัวแหวนนั้นอยู่ในหินนั้น ๕ ประการ ๑๕ ประการ และหัวแหวนนั้นทอดน้ำลอย และหัวแหวนนั้นอยู่แก่สาตราวุธ หอกดาบ แหลนหลาว ปืนไฟ ธนูหน้าไม้ ถ้ามิ (ต่อย) เอาในหินนั้นเลย ให้หลอมเอาที่นั่นเถิดเหมือนกันแล ท่านไว้ให้แก่คนทั้งหลาย และมีมรกตอยู่ที่นั่นลึก ๗ ศอก มรกตย่อม "คริก" รินหิน ๆ เขียวดุจดั่งน้ำครามนั้น (ธิ เขียนเป็นเธาะขัดสมาธิ) ลาน (?) นั้นแล ๆ รายอันนี้มาแต่เมืองตานีแล ๆ

๒) ตำบลเสาประโคนหินแขวงเมืองอินทบุรี (บางทีจะอ้างเสาประโคนที่กล่าวในบท ๑ นั้นเอง) ตรงข้างปลาออก (?) ไปข้างตะวันออก ประมาณสองลสน (เส้น) ยังมีบ่อทิพย์อันหนึ่งชื่อว่าบ่ออึดใจ มีต้นประคำต้นหนึ่งอยู่ปากบ่อ (บ่อ) อึดใจนั้นเป็นสำคัญ ฤาษียบทมาลัย (ฤาษี) เพชทุณ ฤาษีพี่น้องจึงคิดอ่านกันว่า เราจะให้ท่านหัวแหวนแก่สมณะชีพราหมณ์อนาประชาราษฎรทั้งหลาย และเราจะกองไว้บนดินเห็นเป็นอุดจาด ราษฎรทั้งหลายจะชิงกันเอา จะฆ่าฟันกันตายเสีย (เรา) พี่น้องจะเป็นโทษ และพี่น้อง (จึง) เอาหัวแหวน

และทองเนื้อสิบสองเทลงไว้ในบ่อหินข้างตะวันออกนั้น หัวแหวนอยู่ข้างตะวันตก และทองนั้นท่านไว้ (ใน) ถาดทองแดงใบหนึ่ง ปากกว้างสองคืบ ก้นถาดนั้นลึกสองนิ้ว โซ่สายหนึ่งไว้สำหรับถาดทองนั้น ให้สาด (ลาก ?) เอาของนั้นขึ้นมา แล้วฤาษีพี่น้องนั้นจึงไว้อากัน (อาถรรพ์ ?) ให้เรียกบ่ออึดใจ และหัวแหวนเอาลงไว้ ในบ่อนั้นเป็นค่า ๑๐๐ ชั่งบ้าง ๕๐ ชั่งบ้าง ๓๐ ชั่งบ้าง ๒๐ ชั่งบ้าง ๑๐ ชั่งบ้าง หาค่ามิได้บ้าง ผู้ใดพบจะเอาหัวแหวนและทองให้บูชาฤาษีด้วยเครื่องกระยาบวช มะพร้าวอ่อน ๑ ลูก แมงดาตัว ๑ ปูทะเลตัว ๑ เทียน ๒ เล่ม เอาเถิด ถ้าจะเอาแต่หัวแหวนก็เอาแต่หัวแหวน ถ้าจะเอาทองก็เอาแต่ทองนั้นแล ฯ รายนี้มาแต่เมืองจันตบูน (จันทบุรี) แล ฯ

๓) ตำบลจันทคีรี ท้ายเขานั้นมีผอบ (?) อันหนึ่งลงมาเป็นทางท่าคาม (ข้าม ?) มีฤาษี ๒ องค์ ชื่อฤาษีหินมาลัย ตั้ง พรนก (พรต?) อยู่ตีนเขานั้นมีพระเจดีย์ ๓ องค์ ให้วัดแต่พระเจดีย์ (องค์ไหนขาดไป) นั้นไปประมาณ ๕ เส้นถึงหนองอันหนึ่งชื่อว่า หนองประดู่ (หนอง) นั้นกว้างเส้น ๑ โดยรีเส้น ๑ จตุรัสเท่ากัน และมีต้นประดู่อยู่กลางหนองเป็นสำคัญ ทัง (ทาง ?) มุมหนองพระฤาษีท่าน (ทำ) ตู (ตรุ ?) อิฐทั้ง ๔ มุมหนองนั้น แล้วท่านเอาเงินลงไว้ในตรุทั้ง ๔ มุมหนองนั้นมุมละเกวียน พระฤาษีจึงเอาปรอทลงไว้ในหนองนั้นสามประการ ๆ (จะหมายอะไรไม่รู้) ชื่อปรอทคุดคาเมกพัด ๗ (หมายอะไรไม่รู้) ปรอท (ป)ทุมโชติ ๗ (?) ปรอทกายสิทธิ (ธิ เขียนเป็นเธาะขัดสมาธิ) ๗ (?)

ถ้าผู้ใด ๆ พบมีความปรารถนา ถ้าจะทำทองก็ได้ ทำเงินก็ได้ ทำนาคก็ได้ จะให้อายุยืนก็ได้ ถ้าผู้ใดพบหนองประคู่จะเอาทรัพย์และปรอทนั้น ให้ปลูกศาลขึ้นเพียงตาและบูชาเครื่องกระยาบวช มะพร้าว เมี่ยง หมาก ทุเรียน เทยนิ (เทียน ?) และข้าวตอกดอกไม้เอาเถิด ถ้าจะเอาปรอทให้เรียกเอาจึงได้แล ฯ รายนี้มาแต่เมืองตะนาว (ศรี) แล ฯ

๔) ท่านให้ยาสำหรับแก (แก้ ?) เงินแดงและเงินดำสำหรับกัน ถ้าผู้ใดพบหนองตอกออมและนากหัวแหวนโหราเขียว ให้พิจารณาเอาเถิด ให้ปลูกศาลใส่เครื่องกระยาบวช และมีบอนเขียว และพลาอแดง (?) ผักบังแดง เบ่ยสือญา (?) เทพยดาอารักษ์ในที่นั้นให้บูชาจงชอบกลจึงเอาเถิด ท่านไว้ให้ทานแก่สมณะชีพราหมณ์ และยาทั้งนี้มีอยู่บนเนินเขานั้นด้วยกันกับหนองตอกออมแก (แก้ ?) คนเจียบูณ (?) แล ฯ

๕) ตำบลเขาพนมฉัตรอยู่ข้างแขวงเมืองเพ็ชรบูรณ์และพิษณุโลกต่อกัน ท่านตั้งบริวารเขา ๒ ฟาก เขาชโงก เขาโชกโลน เขาฝา (ผา ?) นางทิบ เขารอก ท้ายเขานั้นท่านทำเสาประโคนไว้ สุดเสาประโคนท่านเจาะเป็นรูเอาแก้วหาค่ามิได้ใส่ลงในรูเสาประโคนนั้น ท่านเอาแผ่นทองมาเขียนอักษรไว้ในแผ่นทองนั้นว่าเป็นหลายประการ ครั้นเห็นอักษรนั้นแล้วก็แจ้งอยู่ทุกประการ ในภูช้างหลวง (ซึ่งตรงกับเขาช้างหลวงแขวงเมืองอินทใน ๑) นั้นไว้ทรัพย์อยู่ในภูช้างหลวงนั้นก็จะได้ชื่อ (?) อันวิเศษ ท่านทำไว้ให้ทานแล ฯ เขาวง เขาคอย

เขาพนมสอน้อย เขาพนมสอใหญ่ เขารักกระจั่น เขาลูกแรก (แรด ?) เขาตลุม เขาพนมทวาร มีถ้ำอยู่ ท่านให้วัดแต่ปากถ้ำออกมา ๒ วา ถึงหินซ้อนกันไว้ คัดหินขึ้นเสียได้ขุดลงไปท่วมหัวถึงทองตุ่ม ๑ ให้บูชาเครื่องกระยาบวช และที่ตีนเขาพนมทวารนั้น ท่านเอาหัวแหวนใส่ตุ่มหินไว้ บ้างเท่าลูกหมาก ตุม (?) แต่ละหัวตีค่าไว้ตำลึงหนึ่ง เขาพนมนาง เขาอีด (?) เขาโถนไถ เขาพระ ๒ ฤาษีขึ้นบนเขาพนมโถนไถแลเห็นเขาพนมฉัตรนั้น เขาพนมฉัตรนั้นอยู่ข้างฝ่ายตะวันตกและมีห้วยนั้นดอนนั้นอยู่ เขาจึงเรียกว่าห้วยน้ำดอนแล ฯ ถ้าบุคคลใดจะใคร่หาเขาพนมฉัตร ให้ถามชาวนาแฝกแต่บุราณเอาเถิด เขาทำไร่ ณ ที่นั่น เขาจึงเรียกว่า บ้านไร่ไก่ขันแล ฯ ตำบลเขา (พนม) ฉัตรปากถ้ำผันไปตะวันขึ้น มีต้นตะเคียน (ต้น) ๑ อยู่ตะวันออก ปากถ้ำสูง ๔ วา มีต้นตะเคียนใหญ่ ๓ อ้อม กิ่งใหญ่ ๓ กิ่ง น้ำซ่าไหลออกแต่รากตะเคียนนั้น รากตะเคียนนั้นท่านไว้หัวแหวนใต้รากตะเคียน ตีค่าใบละตำลึง และท่านพูนถนนแต่ต้นตะเคียนจนถึงเขาพนมฉัตร กลางถนนนั้นท่านไว้หัวแหวนมรกต ๑ (แห่ง ๑ ?) ตีค่าใบละชั่ง และหัวถนนสุดนั้นท่านไว้หัวแหวนมรกต ๑ (อีกแห่ง ๑ ?) ตีค่าใบละสามสิบ ตีนเขาพนมฉัตรนั้นท่านจำหลักฉัตรหินไว้ ๓ ชั้นจึงเรียกว่าเขาพนมฉัตรแล ฯ ในถ้ำนั้นท่านสร้างพระประธานไว้หน้าตัก ๓ ศอก พระเนตรพระประธานนั้นท่านเอาแก้วมรกาย (กต ?) ใส่ไว้ ถ้าบุคคลใดเข้าไปเห็นพระนั้นแล้วให้ไปข้างหลังพระ

ประธานประมาณเส้น ๑ พระเนตรพระเป็นจุณวิจุณไปแล ๆ แต่นั้นไปเส้น ๑ ถึงน้ำสโนทกกินอายุยืน ๕๐๐๐ ปี มีกำลังเจ็ดช้างสารแล ๆ แต่นั้นไปเส้น ๑ ถึงแว่นน้ำอ้อยท่านก่อซุกกะชิใส่ไว้ทองเท่าลูกฟักลูกแฟง เท่าลูกมะขามรามโรม (?) ถ้าบุคคลผู้ใดจะปรารถนาลูกใหญ่นั้นของพระศรีอาริย์อย่าเอา ให้เอาแต่เท่าลูกมะขามรามโรม ให้เอาแต่สามกอบแล ๆ ถ้าจะเอาแว่นน้ำอ้อยให้ (เอา) แต่สามแว่น กินแว่นน้ำอ้อยนั้นดับแต่สารพัดโรค คโรคา (?) เลือดลมทั้งปวงหายสิ้น มีกำลังเท่าช้างสาร อายุยืน ๕๐๐๐ ปี เดินแล้วแต่เมืองเพ็ชรบูรณ์ถึงกรุงศรีอยุธยาวันเดียว (ตรงนี้ส่อว่าแต่งสมัยกรุงศรีอยุธยา) ถ้าจะทำทองเอาแว่นน้ำอ้อย ๑ สลึง เอาทองแดง ๑ ชั่งเป็นทองธรรมชาติแล ๆ ถ้าจะทำเงินเอาแว่นน้ำอ้อย ๑ ตำลึง (ขาดเอาอะไรเจือ) เป็นเงินบริสุทธิ์แล ๆ แต่นั้นไปเส้น ๑ ถึงอ่างกายสิทธิ์นั้นท่านเอาตวักเหล็กพาดไว้ (อ่าง) กายสิทธิ์นั้นท่านเอาใบภูแกรง (?) ลอยไว้ ถ้าบุคคลผู้ใดจะปรารถนาให้ลง (ในอ่าง) กายสิทธิ์นั้นที่ตวักเหล็กพาด (ไว้) นั้นก่อนแล้ว ตัวแรกเป็นจุณวิจุณไปแล้ว เหลือแต่เลือดผุดขึ้นมา จึงเอาตวักเหล็กตัก (เห็นจะเป็นใบภูแกรง) มาเทลงอ่างกายสิทธิ์นั้นก็เป็นตัวผุดขึ้น มีรูปโฉมงามสิ้นราคีในตัว แล้วมีอายุยืนชั่ว (พระ) อาทิตย์ พระจันทร์ ตามแต่จะปรารถนาเถิด ถ้าเป็นเพทยาธรให้เอาปรอทกับพระขรรค์เหาะไปแล ๆ ถ้าเป็นฤาษีเอาเกือกเอาไม้เท้าเหาะไปแล ๆ ตำรานี้สามหัวเมืองเข้าด้วยกัน ท่าน

สำเร็จไปแล้ว ท่านจึงตั้งตำรานี้ไว้เป็นผูกเดียวกันแล ฯ (ต่อไปนี้เป็นหนังสือขอม)

องฺการพิทฺทนาถํ อุปฺปนฺนํ พฺรหฺมาสหมฺปติ นาม
อาทิเตปฺเป ส อาคโต ปญฺจ อาทุมํ ทิสฺวา
นโม พุทฺธาย วนฺทนํ

วินิจฉัย

ความตามลายแทงที่แสดงมานี้ ถ้าเป็นหนังสือแต่งใหม่ ใครอ่านก็คงเห็นว่าคนแต่งเป็นบ้า หรือมิฉะนั้นก็เป็นคำคนขี้ปดคิดประดิษฐ์ขึ้นหลอกคนโง่ หากเป็นแต่หนังสือเก่าแต่งไว้ในสมัยเมื่อคนยังเชื่อถือคติต่าง ๆ ผิดกับความรู้และความเชื่อถือของคนในสมัยนี้ จะว่าแต่งโดยไม่มีมูลความจริงทีเดียวก็หาควรไม่ เพราะฉะนั้นจึงน่าคิดวินิจฉัยว่าลายแทงจะมีขึ้นด้วยเหตุอย่างไร ได้ลองคิดดูเห็นร่องรอยจะเป็นดังกล่าวต่อไปนี้

ของต่าง ๆ ที่พรรณนาในลายแทง เช่นแก้วที่เกิดขึ้นอยู่กับหินโดยธรรมชาติก็ดี แร่โลหะต่าง ๆ ที่อาจหลอมประสมกันให้แปรเป็นธาตุอย่างอื่นได้ก็ดี หินเกิดโดยธรรมชาติเป็นอย่างน่าพิศวง เช่นหินก้อนเล็ก ๆ รูปเหมือนงบน้ำอ้อยก็ดี ที่สุดทรัพย์สินที่บุคคลฝังซ่อนไว้ใต้ดินก็ดี เป็นของมีจริงทั้งนั้น ชี้ตัวอย่างให้เห็นง่าย ๆ เช่นบ่อพลอยที่จังหวัดกาญจนบุรีและจันทบุรี แร่ทองคำที่บางตะพาน

และเมืองวัฒนา แร่ทองแดงที่เมืองจันทึกแขวงนครราชสีมา แร่ดีบุกที่เมืองนครศรีธรรมราช หินรูปเหมือนงบน้ำอ้อยก็มีอยู่ในแขวงเมืองนครสวรรค์ ส่วนทรัพย์สินที่คนฝังไว้ โดยประเพณีโบราณผู้มีทรัพย์มากย่อมฝังดินซ่อนไว้ เหมือนอย่างฝากธนาคารกันทุกวันนี้ เมื่อบ้านแตกเมืองเสีย หรือเจ้าของทรัพย์ตายโดยมิได้บอกที่ขุมทรัพย์ให้ใครรู้ ทรัพย์นั้นก็ยังซ่อนอยู่ในแผ่นดินนานมามีผู้ทำไร่ไถนาขุดดินพบได้ทรัพย์นั้น จึงเรียกว่าทรัพย์แผ่นดินของที่กล่าวมาล้วนเป็นของหายาก นาน ๆ จะมีผู้พบ จึงเป็นเหตุให้เชื่อถือกันว่าเป็นของวิเศษมีอยู่ ณ ที่ลี้ลับ และมีภูตผีปีศาจหวงแหนลักษณะการหาของวิเศษเช่นบอกไว้ในลายแทงนั้น ถ้าว่าโดยธรรมดาจำต้องมีผู้ได้ไปเห็นแก่ตาว่ามีสิ่งนั้นอยู่ ณ ที่ใด แล้วจึงจะสามารถบอกตำแหน่งที่ และหนทางที่จะไปให้ถึงที่นั้นได้ดังกล่าวไว้ในตำราปัญหาข้อต้นจึงมีว่าเหตุไฉนผู้ไปพบจึงไม่เอาของวิเศษหรือทรัพย์แผ่นดินที่พบเห็นเป็นอาณาประโยชน์ของตนเอง กลับมาบอกตำบลหนทางและอุปเท่ห์ให้ผู้อื่นไปเอาของเหล่านั้น พิเคราะห์ข้อนี้ส่อให้เห็นเค้ามูลของลายแทง ว่าความรู้และความคิดจะเอาของเหล่านั้นเห็นจะเกิดขึ้นเป็นชั้น ๆ ชั้นที่ ๑ เริ่มด้วยมีคนพวกเที่ยวเตร่พเนจร เช่นพระธุดงค์เป็นต้น ไปเห็นของอะไรแปลกประหลาดมีอยู่ตามภูเขาเลากาป่าดง เวลากลับมาก็เล่าให้พวกพ้องฟัง ดังเช่นไปพบเทือกแก้วผลึกมีติดอยู่กับหิน หรือหินแท่งเล็ก รูปแปลกเหมือนกับงา

น้ำอ้อยเป็นต้น (ของเหล่านี้มีจริงได้ตัวอย่างมาไว้ในพิพิธภัณฑสถาน) ผู้ที่ฟังเล่าไม่ได้เห็นด้วยตาเอง ก็ต้องคิดคาดว่าของเหล่านั้นจะเป็นอย่างไร ๆ จึงเกิดผู้คิดขึ้นอีกพวกหนึ่งต่อจากผู้ได้ไปเห็น เป็นพวกที่ได้อ้างว่าเป็นของวิเศษเช่นนั้น ๆ เช่นอ้างเทือกแก้วผลึกว่าเป็นเพ็ชรนิลจินดา และอ้างหินงบน้ำอ้อยว่าเป็นแร่กายสิทธิ์ ยังมีคนอีกจำพวกหนึ่งซึ่งเชื่อวิชาแปรธาตุ อันมีตำหรับตำรามาแต่โบราณ (แม้จนฝรั่งชาวยุโรปแต่ก่อนก็เชื่อถือ เรียกว่าวิชา Alchemy) อ้างว่ามีโลหะบางอย่าง ซึ่งอาจหลอมปนกับธาตุอื่นให้กลายเป็นทองคำหรือเป็นโลหะอันมีฤทธิ์เดชต่าง ๆ พวกนี้ชอบสืบเสาะหาแร่โลหะธาตุที่ตั้งไว้ในตำรา คอยไต่ถามพวกพเนจร และพยายามหาแร่เช่นนั้นอยู่เสมอ เมื่อได้ฟังเล่าก็เป็นผู้คิดอีกพวกหนึ่ง พิจารณาดูตามสำนวนที่แต่งตำราในลายแทงดูเหมือนจะมีผู้คิดอีกพวกหนึ่ง ซึ่งฟังคำบอกเล่าแล้วเลยฝันเห็นต่อไป แล้วเอาการที่ฝันเห็นนั้นมาพรรณนาในตำราโดยเชื่อสุบินนิมิต สังเกตได้ว่าความที่พรรณนาเหมือนฝันยิ่งกว่าจะคิดแต่งขึ้นใหม่ หรือจะจำแต่คำผู้อื่นบอก หรือเห็นด้วยตาตนเอง พวกผู้คิดและฝันเห็นนับเป็นชั้นที่ ๒ ต่อมาถึงพวกผู้ประสงค์จะรักษาตำราไว้ จึงจารลงลายแทง นับว่าลายแทงเกิดขึ้นเป็นชั้นที่ ๓ พวกที่สร้างลายแทงนั้นน่าจะเป็นพระทั้งนั้น สังเกตดูฝีมือจารหนังสือขอมงาม แต่จารหนังสือไทยเลวตลอดจนความรู้อักขรวิธี เพราะพระแต่โบราณถือกันว่าอักษรไทยไม่สำคัญในการเล่าเรียนเหมือนอักษร

ขอม จึงพยายามหัดเขียนแต่อักษรขอม ลายมือเช่นว่ามานี้พบในหนังสือเรื่องชาดก ซึ่งพระเขียนไว้แต่โบราณย่อย ๆ ที่ในหอพระสมุด ๆ ก็มีตัวอย่างอยู่ เมื่อสร้างลายแทงขึ้นแล้วใครเป็นผู้จารก็คงเก็บเอาไว้เองอย่างเช่นว่า "เก็บไว้ดูเล่น" มีใครไปเห็นชอบใจก็ขอคัดเอาไป จึงมีสำเนาอยู่ตามเมืองต่าง ๆ นาน ๆ จึงจะมีผู้ศรัทธาเอาตำราในลายแทงไปทำตาม เช่นสุนทรภู่ สันนิษฐานว่าเรื่องตำนานลายแทงจะเป็นดังกล่าวนี้.

วินิจฉัยคำเรียกพระภิกษุ

ในหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์ของชาวเมืองเวียงจันท์แต่โบราณ มีปรารภของเจ้าคุณพรหมมุนี วัดบรมนิวาศ ถึงคำที่ชาวอิสาณเรียกพระภิกษุว่า "เจ้าหัว" และ "เจ้าหม่อม" คำ "หัว" ที่เรียกนี้หมายความว่าหัวของผู้เรียก คำ "หม่อม" ก็คือหม่อมหัวของผู้เรียกนั่นเอง เป็นคำเดียวกับเรียกเจ้าผู้ครองเมืองว่า "เจ้าย่ำกระหม่อม" และที่ชาวใต้เรียกว่า "พระเจ้าอยู่หัว" ข้าพเจ้าเห็นเข้ามีความพิศวงยิ่งขึ้นในคำที่เรียกพระภิกษุและเจ้านายในภาษาต่าง ๆ ซึ่งข้าพเจ้าเคยพิจารณาแต่ก่อน เรียกพระเรียกเจ้าแม้เป็นคำต่าง ๆ กัน ความเป็นอย่างเดียวกันทั้งนั้น ดูประหลาดอยู่ จึงจะพรรณนาต่อไปนี้

๑) ในภาษาชาวใต้แต่โบราณเรียกพระว่า "เจ้ากู" มีอยู่ในหนังสือมหาชาติคำหลวงซึ่งแต่งแต่ในรัชชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อ พ. ศ. ๒๐๒๕ และมีหนังสือเรื่องอื่น ๆ ซึ่งแต่งภายหลัง เช่นกลอนมาลัยคำสวดและเสภาเป็นต้น และยังปรากฏใช้คำพูดเรียกพระว่า "เจ้ากู" มาจนในรัชชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร

๒) ในภาษาขอม (เขมรเก่า) มีในศิลาจารึกเรียกเจ้าว่า "กมรเต็ญอัญ" "กมรเต็ญ" แปลตรงกับว่า "กู"

๓) ภาษามอญเรียกพระภิกษุว่า "ตะละปอยน์" ตะละ แปลตรงกับว่า "เจ้า" ปอยน์ตรงกับคำ "กู"

๔) ภาษามลายูเรียกเจ้าว่า "ตวนกู" ตวน แปลตรงกับว่า "เจ้า" กู ตรงกับคำ "กู" ที่ไทยใช้นั่นเอง

ไฉนจึงใช้คำภาษาต่าง ๆ เรียกพระและเจ้าเป็นอย่างเดียวกันเช่นนี้ ขอฝากจากเมืองขึ้นนี้ไปถวายเจ้าคุณพรหมมุนีให้พิจารณา เป็นบรรณาการสนองคุณที่ท่านส่งหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์กับเรื่องผดุงชาติศาสนามาให้ถึงนี้

เรื่องเครื่องม้าอะแซหวุ่นกี้

เรื่องเครื่องม้าอะแซหวุ่นกี้ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ นั้น ฉันได้เคยสืบเสาะมาช้านานตั้งแต่ยังเป็นนายทหารมหาดเล็ก ความดังจะเล่าให้ฟังต่อไป เมื่อเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ยังเป็นพระยาว่าการกรมม้า ฉันเคยถามว่าเครื่องม้าอะแซหวุ่นกี้นั้นอยู่ที่กรมม้าหรือที่ไหนฉันอยากจะเห็น เจ้าพระยาเทเวศร ฯ บอกว่าในสมัยเมื่อกรมพระพิทักษ์เทเวศรองค์พระอัยกาของตัวท่านทรงบัญชาการ กรมม้าในรัชกาลที่ ๔ ข้าราชการเก่าในกรมม้าคน ๑ เขาเคยชี้แผงข้างเครื่องม้าให้ท่านดูคู่หนึ่ง บอกว่าแผงคู่นั้นเป็นแผงเครื่องม้าที่อะแซหวุ่นกี้ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ แต่เวลานั้นตัวท่านยังเป็นเด็กก็ไม่ได้เอาใจใส่จำไว้ว่าคู่ไหน แต่สิ่งอื่นนอกจากแผงข้าง ท่านไม่เคยได้ยินว่ามีอยู่ในกรมม้า ฉันขอให้สืบถามถึงแผงข้างคู่นั้นก็ไม่ได้ความ เพราะคนชั้นเก่าที่เคยจำได้ก็ตายเสียหมดแล้ว ตัวท่านเองก็จำไม่ได้ ฉันลองพยายามถามคนอื่นต่อมาก็ไม่มีใครรู้ว่าเครื่องม้าที่อะแซหวุ่นกี้ถวายอยู่ไหน

มาถึงรัชกาลที่ ๗ สมัยเมื่อฉันเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา รับพระราชดำรัสสั่งให้จัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร หวนรำลึกขึ้นถึงแผงข้างเครื่องม้าอะแซหวุ่นกี้ที่เจ้าพระยาเทเวศร ฯ (ซึ่งถึงอสัญกรรมเสียนานแล้ว) เคยบอกว่าอยู่ในกรมม้า คิดว่าแผงข้างคู่

นั้นลวดลายที่เขียนคงเป็นอย่างพะม่า ถึงเกี่ยปะปนอยู่กับแผงข้างเครื่องม้าของไทย พิจารณาลวดลายที่เขียนเห็นจะรู้ได้ว่าแผงข้างคู่ไหนเป็นของอะแซหวุ่นกี้ ฉันจึงขอให้กรมม้าส่งบรรดาแผงข้างที่มีอยู่มาให้ฉันดู ได้มากว่า ๑๐ คู่ แลเห็นว่าผิดกันเป็น ๒ อย่าง อย่าง ๑ พื้นลงรักสีแดงเขียนลายทองล้วน อีกอย่าง ๑ เขียนลายด้วยสีต่าง ๆ มีอย่างละหลายคู่ด้วยกัน ครั้นพิจารณาต่อลงไปถึงลวดลายก็เกิดประหลาดใจด้วยแผงข้างเหล่านั้นเขียนลายแบบเช่นรูปสิงห์เป็นต้นอย่างพะม่าทั้งนั้น ก็หมดทางที่จะสังเกตลวดลายให้รู้ว่าคู่ไหนเป็นของอะแซหวุ่นกี้ (เหตุใดแผงข้างในกรมม้าจึงเขียนลายแบบพะม่าทั้งนั้นจะลองคิดวินิจฉัยกล่าวที่อื่นต่อไปข้างหน้า) การที่ฉันสืบหาเครื่องม้าอะแซหวุ่นกี้ด้วย "ค้นของ" ยุติเพียงเท่านี้

แต่ยังสืบด้วย "ค้นคิด" ต่อไป ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉะบับพระราชหัตถเลขา (ฉะบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ เล่ม ๒ หน้า ๔๒๓) พรรณนาถึงของซึ่งอะแซหวุ่นกี้ให้กำนัลแก่เจ้าพระยาจักรีแม่ทัพไทย (คือพระยาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ครั้งนั้น มีของ ๔ สิ่งด้วยกัน คือ

เครื่องม้าทอง สำรับ ๑
ผ้าสักหลาด พับ ๑
ดินสอแก้ว ๒ ก้อน
น้ำมันดิน ๒ หม้อ

ที่เรียกว่า "เครื่องม้าทอง" นั้น ที่จริงต้องเป็นแต่ "ขึดทองคำเปลว" จะเป็นอย่าง "หุ้มทองคำ" ไม่ได้ เพราะเครื่อง

ม้าหุ้มทองคำมีแต่เครื่องม้าพระที่นั่ง ทางเมืองพะม่าก็น่าจะมีประเพณีเช่นเดียวกัน แม้ตัวอะแซหวุ่นกี้เองก็จะขี่เครื่องม้าหุ้มทองคำไม่ได้ ยังมีข้อสำคัญอีกข้อ ๑ ซึ่งมิใคร่มีใครรู้ คือการที่สบเสียทำทางไมตรีกับข้าศึกอาจมีโทษเทียบถึงเป็นกบฏ ข้อนี้ทำให้เชื่อได้แน่ว่าเจ้าพระยาจักรีคงริบส่งของกำนัลที่อะแซหวุ่นกี้ให้นั้นมาถวาย พระเจ้ากรุงธนบุรีมิได้เอาไว้ใช้สอยเอง และน่าจะเป็นมูลเหตุที่เครื่องม้าอะแซหวุ่นกี้ตกมาอยู่ในกรมม้า เพราะเห็นเป็นแต่เครื่องอย่างขุนนางพะม่าใช้ เมื่ออยู่ในกรมม้านานมาหลายสิบปี เครื่องส่วนอื่นผุพังหรือกระจัดกระจายไปหมด จึงเหลืออยู่แต่แผงข้างดังเจ้าพระยาเทเวศร ฯ ว่า

มีกรณีย์ทำนองเดียวกันเกิดขึ้นในรัชชกาลที่ ๔ อีกครั้ง ๑ พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เมืองเชียงใหม่ให้เอาช้างไปขายที่เมืองพะม่า ความทราบถึงพระเจ้ามินดงสั่งให้เลี้ยงดูอุปการะพวกท้าวพระยาชาวเชียงใหม่ แล้วส่งสังวาลเครื่องยศอย่างพะม่ามาประทานพระเจ้ากาวิโลรส พวกชาวเชียงใหม่ที่ไม่ชอบกล่าวหาว่าพระเจ้ากาวิโลรสเอาใจออกจากไปเข้ากับพะม่า พระเจ้ากาวิโลรสก็เอาสายสร้อยนั้นลงมาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ กราบทูลเล่าเรื่องตามจริงให้ทรงทราบ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ มีพระราชดำรัสว่าไม่ทรงระแวงความซื่อสัตย์ของพระเจ้ากาวิโลรสอย่างไร แต่สายสร้อยนั้นไม่ทรงรับไว้ ด้วยทรงรังเกียจว่าจะเป็นรับเครื่องยศพะม่า ฝ่ายพระเจ้ากาวิโลรสก็ไม่ยอมเอาสายสร้อยนั้นกลับไปเมืองเชียงใหม่

ด้วยเกรงจะเป็นมลทินว่ายังปรารถนาจะคบหาพะม่า ลงที่สุดพระเจ้ากาวิโลรสถวายสายสร้อยนั้นสมโภชพระเจ้าลูกเธอในเจ้าจอมมารดาเที่ยง พระสนมเอก ซึ่งประสูตใหม่เมื่อพระเจ้ากาวิโลรสอยู่ในกรุงเทพ ฯ ให้แก้ไขทำเป็นเครื่องแต่งพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จึงพระราชทานพระนามว่าพระองค์เจ้าหญิงพวงสร้อยสอางค์ (มักเรียกกันแต่ว่า "พระองค์สร้อย") ยังดำรงพระชนม์อยู่ในบัดนี้ (พ.ศ. ๒๔๘๒) เหตุถ้วยสร้อยพะม่าสายนั้นเป็นนิมิตร

จะกล่าววินิจฉัย เหตุที่แผงข้างใน กรม ม้าเขียน เป็น ลวดลายอย่างพะม่าต่อไป เครื่องม้าที่ใช้กันในเมืองไทยมี ๒ อย่างมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นเครื่องม้าทหารอย่าง ๑ เครื่องม้าพลเรือนอย่าง ๑ เครื่องม้าทหารทำตามแบบพะม่า อานทำด้วยไม้ มีแผงข้างและโกลน เครื่องม้าพลเรือนเป็นแบบไทยใช้กันในพื้นเมือง อานทำเป็นเบาะไม่มีแผงข้างและไม่มีโกลน มักเรียกเครื่องม้า ๒ อย่างนั้น ต่างกันว่า "เครื่องแผง" และ "เครื่องเบาะ" สังเกตดูเครื่องแผงหนักกว่าและทำยากกว่าเครื่องเบาะ แต่เห็นจะนั่งกระชับตัวเวลารบพุ่งดีกว่าเครื่องเบาะ จึงใช้เป็นเครื่องสำหรับทหารม้าขี่ พวกกรมม้าแซงเป็นอย่างทหารม้ารักษาพระองค์จึงใช้เครื่องแผงมาแต่เดิม แม้ในชั้นหลังเช่นสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อใช้อานม้าอย่างฝรั่งกันดาดดื่นแล้ว ในงานแห่สนานหรือขี่ม้าห้อแข่งกันเมื่อแห่แล้ว พวกกรมม้ายังขี่เครื่องแผงในงานนั้น ๆ ข้อนี้เป็นมูลที่มีเครื่องแผงอยู่ในกรมม้ามาก พึงเห็นได้ด้วยจำนวนแผงข้างที่ยังเหลืออยู่ดังกล่าวมาแล้ว ข้อที่เขียน

แผงข้างเป็นลวดลายอย่างพะม่านั้น เห็นว่าจะเป็นได้ด้วยเหตุอย่างเดียวด้วยแผงข้างที่อยู่ในกรมม้าโดยมากเป็นเครื่องบรรณาการเมืองประเทศราชในมณฑลพายัพถวาย ประเพณีโบราณเมืองประเทศราชต้องถวายต้นไม้ทองเงินกับสิ่งของซึ่งถนัดทำหรือหาได้ในเมืองนั้น ๆ มาใช้ราชการในกรุงเทพ ฯ เมืองแขกมลายูประเทศราชยังถวาย 'ขี่โส' (คือโล่ห์ทำด้วยหวายหรือเปลือกไม้) มาจนรัชชกาลที่ ๕ ที่คิดเห็นว่าเครื่องแผง หรืออาจจะเป็นแต่ฉะเพาะตัวแผงข้าง (เอามาประกอบกับอานที่ทำในกรุงเทพ ฯ) เป็นเครื่องราชบรรณาการประเทศราชมณฑลพายัพนั้น เพราะศิลปในเมืองเหล่านั้นแต่ก่อนชอบใช้แบบพะม่า ยังมีปรากฏอยู่จนทุกวันนี้มาก เช่นรูปสิงห์ยืนและลายจำหลักเป็นต้น แผงข้างเครื่องม้าเขียนลวดลายที่ชอบทำในพื้นเมืองจึงเป็นลายพะม่า ที่ไทยในกรุงเทพ ฯ จะไปถ่ายแบบอะไรของพะม่ามาทำในสมัยกรุงธนบุรีหรือกรุงรัตนโกสินทรก่อนรัชชกาลที่ ๕ เห็นจะไม่มีด้วยยังแค้นพะม่าทั้งบ้านทั้งเมือง ชวนให้เห็นต่อไปว่าเครื่องม้าที่อะแซหวุ่นกี้ถวาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้นแม้เมื่อรัชชกาลที่ ๑ ก็น่าจะไม่ได้ถือว่าเป็นของสำหลักสำคัญอันควรจะเก็บเชิดชูไว้ต่างหาก เครื่องม้าทองคำที่เจ้าคุณเห็นในเครื่องราชูปโภคนั้น ฉันนึกว่าเห็นจะเป็นของสร้างเมื่อรัชชกาลที่ ๑ คราวเดียวกับสร้างเครื่องราชูปโภคอย่างอื่นแทนของเดิมซึ่งสูญเสียเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา ฉันเคยเห็นผูกม้าพระที่นั่งจูงตามเสด็จในกระบวนแห่พยุหยาตรา แต่ไม่เคยพิจารณาดูถ้วนถี่

เรื่องสร้างพระบรมรูปทรงม้า

พระบรมรูปทรงม้านั้นเกิดแต่กรณีย์ ๒ เรื่องประกอยกัน กรณีย์ที่ ๑ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะเสด็จไปยุโรปครั้งหลังเมื่อ พ. ศ. ๒๔๕๐ เวลานั้นทรงสร้างถนนราชดำเนินเสร็จแล้ว และได้ลงมือสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคม ทั้งคิดแผนผังสนามใหญ่เชื่อมถนนราชดำเนินกับบริเวณพระที่นั่งอนันตสมาคมแล้ว กรณีย์ที่ ๒ เวลานั้นยังอีกปีเศษจะถึงอภิลักขิตมงคล ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินนับได้ ๔๒ ปี รัชชกาลยืนนานยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นบรรดาได้ปกครองประเทศสยามแต่ปางก่อนทั้งสิ้น กำหนดว่าจะมีการสมโภชเป็นงานใหญ่ ดำรัสสั่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ให้ทรงปรึกษากับเสนาบดีคิดกะโครงการพิธีรัชชมงคลว่าจะทำอย่างไร เสียแต่ในเวลาเสด็จไม่อยู่แล้วกราบทูลไปอย่ารอไว้ให้เสียเวลา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจึงตรัสให้ปรึกษาในที่ประชุมเสนาบดี มีความเห็นพร้อมกันว่า "การสมโภช" เช่นเมื่อเสด็จกลับจากยุโรปคราวแรกเป็นต้นก็ดี และ "การฉลอง" เช่นเมื่อกรุงรัตนโกสินทรอายุครบ ๑๐๐ ปีเป็นต้นก็ดี ได้ทำมาในรัชชกาลที่ ๕ แล้วหลายอย่าง แต่ล้วนเป็นการที่รัฐบาลหรือบุคคลต่างจำพวกช่วยกันทำแทบทั้งนั้น งานฉลองราชสมบัติรัชชมงคลครั้งนี้ผิดกับงานอื่นที่ได้เคยทำมาแต่ก่อน ด้วยเป็นมงคล

อันพึงประสพได้ด้วยยากยิ่งนัก ควรให้ผิดกับงานแต่ก่อน ๆ เห็นว่าควรถือเหตุที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงปกครองทำนุบำรุงประเทศและประชาชนชาวสยามให้เจริญรุ่งเรืองและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นสุขสำราญมาช้านานกว่าพระมหากษัตริย์แต่ปางก่อนข้อนี้เป็นหลัก ชักชวนชาวสยามทุกชาติทุกภาษาทั่วพระราชอาณาเขตต์ให้บริจจาคทรัพย์ตามกำลังรวมเงินนั้นทูลเกล้า ฯ ถวายเป็นของชาวสยามรายตัวทั่วหน้าพร้อมใจกันสนองพระเดชพระคุณอย่างที่เรียกกันเป็นสามัญว่า "ทำขวัญ" แล้วแต่จะทรงใช้สอยเงินนั้นตามพระราชหฤทัย ให้กระทรวงนครบาลเป็นเจ้าหน้าที่บอกบุญในกรุงเทพ ฯ และกระทรวงมหาดไทยบอกบุญตามหัวเมือง . กำหนดเป็นข้อสำคัญในการบอกบุญนั้นคือ ๑ อย่าให้เป็นการกะเกณฑ์อย่างไร แล้วแต่ใจใครสมัครให้เท่าใด แม้เพียงเป็นจำนวนสตางค์ก็ได้ แต่ ๒ ให้พยายามบอกทั้งเหตุและการที่ทำบุญนั้น ให้รู้ทั่วทุกตัวคนบรรดาอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ เวลาเมื่อปรึกษากันนั้นมีเสนาบดีบางคนเห็นว่าควรจะสร้างสิ่งอันใดไว้เป็นอนุสรณ์เฉลิมพระเกียรติด้วยสักสิ่ง ๑ แต่ข้อนี้ตกลงกันว่าควรจะรอไว้ลงมติต่อเมื่อรู้เค้าว่าจะได้เงินเฉลิมพระขวัญสักเท่าใดก่อน

ในเวลาเมื่อกำลังบอกบุญอยู่นั้น ได้ทราบข่าวมาแต่ยุโรปว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรวังเวอซายในประเทศฝรั่งเศส โปรดพระรูปพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ ทรงม้าหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์อันตั้งไว้ในลานข้างหน้าพระราชวัง ทรงปรารภว่าถ้ามีพระบรมรูปของ

พระองค์ทรงม้า ตั้งไว้ ในสนาม ที่ถนนราชดำเนิน ต่อกับ บริเวณพระที่นั่งอนันตสมาคมจะเป็นสง่างามดี เหมือนเช่นเขามักมีกันตามประเทศต่าง ๆ ในยุโรป สืบราคาสร้างพระบรมรูปเช่นนั้นว่าราว ๒๐๐,๐๐๐ บาท ได้ข่าวที่กล่าวมาประจวบเวลากับที่ได้เค้าว่ามีคนยินดีถวายเงินเฉลิมพระขวัญแพร่หลายจะได้เงินมาก ที่ประชุมเสนาบดีจึงลงมติแล้วสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชกราบทูลขอถวายพระบรมรูปทรงม้านั้นเป็นของประชาชนชาวสยามสนองพระเดชพระคุณในงานรัชมงคล ก็โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาต จึงเกิดมีพระบรมรูปทรงม้าขึ้นด้วยประการฉะนี้ ควรกล่าวเพิ่มเติมต่อไปอีกสักหน่อย ว่าเงินเฉลิมพระขวัญครั้งนั้น เมื่อจ่ายใช้ในการสร้างพระบรมรูปทรงม้าแล้วยังเหลือตัวเงินอยู่กว่าล้านบาท สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายตามมติเดิม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าจะเอาเงินนั้นใช้สถาปนาการอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดประโยชน์แก่ชาวสยามสนองคุณความกตัญญูกตเวทีที่ได้มีต่อพระองค์นั้น แต่ยังไม่ทันตกลงว่าจะทำอะไร สมเด็จพระปิยมหาราชเจ้าเสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงดำเนินการตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ โปรดให้ใช้เงินเฉลิมพระขวัญที่ยังเหลืออยู่นั้นตั้งมหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ

เรื่องถวายพระบรมรูปทรงม้า รายการพิธีทั้งคำที่ทูลถวายและพระราชดำรัสตอบมีอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาโดยพิสดาร ฯ

นายถวัน สมิตะสิริ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร
ถนนราชบพิธ พระนคร พ.ศ. ๒๔๘๐

